

Р.А. Тузмухамедов
Р.Т. Хакимов

**ХАЛҚАРО
ХУҚУҚ АСОСЛАРИ**

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ
ВА ДИПЛОМАТИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

Р.А. Тузмухамедов
Р.Т. Ҳакимов

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланмаси

988

“Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи
Тошкент — 1998

Муаллифлар:

юр. фан. докт., проф.
(1-6,8-25, 50,51- мод.)

Р.А.Тузмухамедов

юр. фан. номз. доц.
(7, 26-49, 50, хулоса)

Р.Т.Ҳакимов

Тақризчилар:

юр. фан. докт., проф.

С.К.Абдураззоқов

юр. фан. докт., проф.

М.М.Файзиев

Тузмухамедов Р. А., Ҳакимов Р. Т.

Т 82

**ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ: Ўқув қўлланма-
си.-Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 1998.-128 б.**

1. Автордош.

Мазкур ўқув қўлланмаси халқаро ҳуқуққа оид баъзи асосий институтлар ва соҳаларнинг қисқача баёнидан иборат. Муаллифлар китобда Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришганидан кейинги ўтган даврдаги халқаро муносабатлар амалиётини ҳам ҳисобга олишга ҳаракат қилганлар. Ўқув қўлланмаси талабалар, аспирантлар, олий ўқув юртлари ўқитувчилари, шунингдек ИИБ, ТИАВ ва бошқа давлат муассасалари ходимларига мўлжалланган бўлиб, у замонавий халқаро ҳуқуқ масалалари билан қизиқадиган муштарийларга ҳам фойда келтириши мумкин деб ўйлаймиз.

ББК 67.91я75

© “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи. Тошкент ш., 1998

© Р.А. Тузмухамедов, Р.Т. Ҳакимов.

КИРИШ

Халқаро ҳуқуқ — йил сайин аҳамияти ортиб бораётган фанлардан бири. Ушбу фан аҳамиятининг ўсиб бориши халқаро ҳаётдаги, давлатлараро муносабатлардаги чуқур ўзгаришларга, умуман — кечаётган давр моҳиятига боғлиқ. Буларнинг бари — иқтисодиёт, сиёсатда, айни вақтда миллионлаб кишилар онгида рўй бераётган туб жараёнларнинг халқаро миқёсда акс этишидир.

Халқаро ҳуқуқнинг роли ва аҳамиятининг ўсиб бораётганлигини, биринчидан, ихтилофли низоларни қурол кучи билан ҳал қилишга интилиш ўтмишда қолиб кетаётганлиги билан изоҳласа бўлади. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг ўтган ярим аср мобайнида юз берган халқаро ихтилофлар, жумладан, Вьетнам, Афғонистон, Жазоир, Чеченистон ва бошқаларнинг бирортасида ҳам уруш бошлаган тараф энгиб чиқмаганлиги ҳам шундан далолат беради. Эндиликда муаммолар қурол кучи билан эмас, балки ақл-идрок ёрдамида, музокаралар йўли билан ҳал қилиниши зарур эканлиги аён бўлиб қолди.

Халқаро ҳуқуқнинг роли ҳамда аҳамиятининг ўсишига иккинчи сабаб, барча қитъаларда миллий-озодлик ҳаракатининг ғалабаси ва кўпмиллатли тоталитар империялар ичида энг сўнгиси — Совет Иттифоқининг бўлиниб кетиши туфайли ўнлаб янги давлатларнинг халқаро майдонга чиқишидир. Собиқ Иттифоқ ўрни-

да вужудга келган ўн беш мустақил давлат қаторидан Ўзбекистон ҳам муносиб ўрин эгаллади.

Илм-фан, техника ва технологияларнинг мислсиз тараққий этуви, транспорт воситаларини такомиллаштириш ишида эришилган улкан ютуқлар халқлар ўртасидаги алоқаларнинг жадаллашувига, савдо-иқтисодий, сиёсий ва бошқа алоқаларнинг кучайишига олиб келди ва халқаро ҳуқуқ роли ўсиб бораётганлигининг учинчи сабаби бўлди.

Тарихий тараққиётнинг янги босқичида дунёдаги аввалги милитаристик (ҳарбий) уюшмалар ўрнига янги турдаги, энг юқори иқтисодий кўрсаткичларга эришиш мақсадига эришиш учун иқтисодий ва сиёсий ҳамкорликка асосланган давлатлар ҳамжамиятлари юзага келмоқда.

Тинч ҳамкорликнинг соғлом ғояларига асосланганлиги туфайли улар тобора мустаҳамланиб бормоқда ва ҳуқуқ, адолат ҳамда инсонпарварлик қонунларига йўғрилган жамиятнинг илк намуналарини намоеън этишга интилиб, ўз таъсир доираларини кенгайтирмоқдалар.

Ҳозирга келиб жаҳон бир вақтлардагидек метрополиялар, мустамлакалар, қарам ва ярим мустақил давлатларга бўлинмай, балки тенг ва мустақил давлатлар ҳамжамиятига айланмоқда. Албатта, бир интилиш билан ўтмиш исканжасидан чиқиб кетиш мушкул. Бу анча вақтни, чидамлилиқ ва жиддий ишлашни талаб қилади. Бироқ, ўтмишнинг иқтисодий ва ҳуқуқий занжирларидан халос бўлишга интилиш жараёнини ортга қайтариб бўлмаслиги барчага аён.

Мустақил Ўзбекистон ҳам ушбу жараённинг фаол иштирокчиларидан биридир. Тоталитар социалистик империя исканжасида бўлган республика узоқ вақт давомида замонавий мустақил давлатларнинг бутун жаҳондаги шаклланиш жараёнидан чеккада қолган эди. Ўзбекистон XX асрнинг сўнгги ўн йиллиги бошидагина, жаҳоннинг социалистик бўлмаган мустақил давлатларидан деярли ярим аср кечикиб мустақиллик йўлига тушди. Бу эса тараққиётнинг замонавий суръатлари

олдида анча катта тарихий давр. Бой берилган имкони-ятларни қайта тиклашга Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги одимларининг қонунийлигини асослаб берадиган ва у киритаётган таклиф ва ташаббусларнинг моҳияти ҳамда аҳамиятини ёритиб берадиган халқаро ҳуқуқ фани ҳам ёрдам беради.

Халқаро ҳуқуқнинг Ўзбекистондаги вазифалари ҳам маълум. Аммо уларни ҳал қилиш ёш мустақил давлатимизнинг кам сонли ва ҳозирча тажрибаси у қадар етарли бўлмаган халқаро юристлар жамоаси учун осон эмас. Ўзбекистонда ҳозиргача халқаро ҳуқуқ бўйича бирорта фан доктори йўқлигини ҳам ёддан чиқармаслик лозим. Тоталитар тузум шароитида бу ерда халқаро юристларни тайёрлаш истиқболсиз иш саналиб, Ўзбекистон амалда СССР таркибидаги мустамлакалардан бири эди ва хорижий давлатлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатиш, улар билан музокаралар олиб бориш ва ҳар қандай битимларни имзолаш ҳуқуқидан маҳрум эди. Шу каби битимлар имзоланганда ҳам уларнинг матни дастлаб марказий идораларнинг мутахассислари томонидан тузиларди.

Бугунги кунда аҳвол тубдан ўзгариб, мустақил Ўзбекистон кенг халқаро майдонга чиқди: умумий сони 150 дан ортиқ замонанинг етакчи давлатлари билан яқиндан дипломатик, савдо-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни ўрнатди. Шу сабабли бугунги кунда, Ўзбекистон мустақилликка эришиб, шу асосда унинг халқаро алоқалари кескин ривожланганлиги туфайли бу ерда халқаро ҳуқуқшуносларга бўлган талаб ортиб кетди.

Ҳозирча Ўзбекистонда ҳуқуқнинг мазкур соҳасидан эксақ малакали мутахассислар етишмайди, халқаро ҳуқуқ фани бўйича дарслик, қўлланма ва дастурлар йиққори эса ундан ҳам кам бўлиб, бизни бу соҳада олкан ишлар кутмоқда.

Ўзбекистонда халқаро ҳуқуқ фанини Шарқнинг таърихий анъаналарини ҳисобга олиб, шу билан бирга бутун инсоният бойлигига айланган барча илғор ғояларнинг сингдирган ҳолда шакллантириш лозим бўлади.

Бу йўналишда илк қадамлар қўйилмоқда. Юридик фанлари доктори, профессор Р.А.Тузмухамедов ва юридик фанлари номзоди Р.Т.Ҳакимовлар томонидан тайёрланган халқаро ҳуқуққа оид ушбу маърузалар курси ана шундай қадамлардан биридир. Замонавий халқаро ҳуқуқнинг асоси бўлган эллик бир савол-жавобдан иборатлиги эса — унинг ўзига хослигини кўрсатади.

Ниҳоят, мазкур китоб муаллифлари хусусида бир неча сўз айтмай бўлмайди.

Афсуски, бугунга келиб орамизда йирик олим, жаҳонда таникли бўлган халқаро ҳуқуқ соҳасида, профессор Р.А.Тузмухамедов йўқ. У 1996 йилнинг май ойида Москванинг Боткин касалхонасида вафот этди. Унинг ўнлаб шогирдлари ва издошлари устоз хоки пойини зиёрат қилгани келадилар.

У 1950 йилда Москва Давлат халқаро муносабатлар институтининг халқаро ҳуқуқ факультетини тамомлаб, шу ернинг ўзида аспирантура курсини якунлади, диссертацияни муваффақиятли ҳимоялади ва аввал доцент, сўнг МДХМИ профессори деган номга сазовор бўлди.

Умрининг сўнгги йилларига қадар профессор Р.А.-Тузмухамедов Россия Федерацияси ФА Давлат ва ҳуқуқ институтининг етакчи илмий ходими вазифасида ишлаб келди. Профессор етакчи юрист-олимлар томонидан тайёрланиб, кўп маротаба қайта нашр қилинган халқаро ҳуқуқ дарслигининг муаллифларидан бири бўлиб, шунингдек МДХ мамлакатлари юрист-олимларининг Тинч океан -Осиё ҳудудида тинчлик ва барқарорликни қўллаб-қувватлаш уюшмасини яратиш ғоясини ўртага ташлаган ва ушбу уюшма президенти лавозимида ишлаб келди.

Профессор Р.А.Тузмухамедов асл ватани Ўзбекистон эканлигини унутмади. Унинг ота-боболари Москва подшолари ва маҳаллий губернаторларнинг илтимосига кўра XIX аср бошларида бошқа ўн минглаб ўзбеклар каби Сибирга кўчиб борадилар ва у ерда ўзбек қиш-

лоқларини барпо этадилар. Уларнинг авлодлари бугунги кунда ҳам шу ерларда яшаб келмоқдалар.

1926 йилги аҳолини рўйхатга олиш натижаларига кўра, шу вақтга келиб Сибирда 31 мингдан ортиқ ўзбек яшаганлиги маълум.

Р.А.Тузмухамедов Ўзбекистонга умрбод содиқ қолди. У бу ерга тез-тез келиб, олий ўқув юртлари талаба ва аспирантлари, ўқитувчи ва профессорлари қошида, жумладан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университетида, Тошкент Давлат иқтисодиёт университетида, Тошкент юридик институтида, Ўзбекистон ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институтида маърузалар ўқирди. У ўқимишли ва теран фикрли инсон бўлиб, ҳам илмий, ҳам маиший муаммоларни қамраб олиши билан барчанинг диққатини ўзига тортар эди.

У ўзининг содиқ шоғирдларидан бири — Равшан Ҳакимов билан ҳамкорликда тайёрлаган ушбу китобни бизга ўзидан хотира сифатида қолдирди. Уни ўқиб-ўрганиб, сиз йирик олим, халқаро юрист, профессор Раис Абдулҳақович Тузмухамедов хотирасини ёдга оласиз деб ўйлаймиз.

Биз яқин келажакда мустақил Ўзбекистон ўз вақтида профессор Р.А.Тузмухамедов тайёрлашга салмоқли ҳисса қўшган билимдон ва обрўли халқаро ҳуқуқшуносларига эга бўлишига ишонамиз.

Фалсафа фанлари доктори, профессор
Қ.Х.Хоназаров
МДХМИ халқаро ҳуқуқ факультетининг
1950 йилги битирувчиси

1. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

Халқаро муносабатлар муҳити, даставвал — давлатлар орасидаги муносабатларни мувофиқлаштирадиган, юридик жиҳатдан мажбурий қонун-қоидаларнинг ягона ва яхлит меъёр ва тамойиллари тизимидан иборат бўлган, ҳуқуқ фанининг алоҳида соҳасидир.

Қатор муҳим жиҳатларига кўра халқаро ҳуқуқ ҳар қандай давлатнинг исталган фуқаросига маълум бўлган ва давлат ички ҳуқуқи тушунчасига кирган ёки МДҲ чегараларидан ташқарида миллий ҳуқуқ номи билан юритиладиган ҳуқуқнинг бошқа соҳаларидан (фуқаролик, жиноий, оила, меҳнат ва бошқ.) фарқланади. Бу фарқлар нимадан иборат?

Биринчи навбатда, юқорида қайд этилганидек, тушунча моҳиятида — 1) мувофиқлаштирув предмети, яъни халқаро муносабатлар эканлигида. Ундан ташқари, халқаро ҳуқуқ субъекти бирор кимнингдир юрисдикциясида, тобелигида бўлмайди. Бундан иккинчи фарқ келиб чиқади — 2) халқаро ҳуқуқ соҳасида марказлаштирилган ҳуқуқни муҳофаза қилиш механизми, мажбурлаш аппарати мавжуд эмас ва мажбурлаш имкониятлари ҳам жуда чекланган. Миллий ҳуқуқнинг яна бир фарқи шу билан боғлиқ: — 3) халқаро ҳуқуқ меъёрлари бирон бир марказий, улкан (глобал) қонун чиқарувчи орган томонидан эмас, балки унинг субъектлари, аввало давлатлар ўртасида битимга келиш йўли

билан яратилади. Ана шундан яна бир фарқ келиб чиқади: — 4) халқаро ҳуқуқ меъёрлари фақатгина уларни рўёбга чиқарган, яъни тегишли битим, шартноманинг иштирокчилари учунгина ҳуқуқ ва мажбуриятларни яратади.

Халқаро ҳуқуқнинг тараққиёти жараёнида, у халқаро муносабатлар муҳитида пайдо бўладиган тобора кенг қамровли муаммоларни мувофиқлаштира бошлагач, унда алоҳида соҳа ва институтлар юзага кела бошлади. Ҳозир уларнинг сони бир неча ўндан ортиқ. Соҳалар орасида аввало дипломатия ва консуллик ҳуқуқи, халқаро шартномалар ҳуқуқи, халқаро денгиз ҳуқуқи юзага келган.

Замонавий халқаро ҳуқуқ ошкора ва хусусий қисмларга ажралади. Улардан иккинчиси — фуқаролик-ҳуқуқий кўринишидаги халқаро ҳуқуқ бўлиб, хорижий жисмоний ва юридик шахслар (давлатлар ҳамда ошкора халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари эмас) иштирок этган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни мувофиқлаштириб туради.

Халқаро ҳуқуқ муайян йўл билан давлат ички ҳуқуқи билан муносабатга киришади. Бир тарафдан у ички ҳуқуққа аралашмаса ҳам, иккинчи тарафдан — ундан шу маънода устунки, яъни миллий ҳуқуқ халқаро ҳуқуққа зид келиши мумкин эмас, шунингдек уни яратаётган давлатлар розилиги билан унинг меъёрлари тўғридан-тўғри, бевосита уларнинг ҳудудида амал қилиши мумкин, ёки, бу кўпроқ учраб турадиган ҳол, билвосита (трансформация деб аталадиган) амал қилиш йўли, яъни улар ички қонунларга киритилиб, инкорпорацияланади (ушбу жараённинг иккинчи номи — инкорпорация ҳам шундан келиб чиққан).

Халқаро ҳуқуқ унга қатъий риоя қилишга мажбур бўлган давлатларнинг ташқи сиёсати ва дипломатияси билан узвий муносабатда бўлади. Айни вақтда дипломатия воситачилигида халқаро шартномалар ва улар таркибидаги халқаро ҳуқуқ меъёрлари ишлаб чиқилади.

2. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚДА СУВЕРЕНИТЕТ

Суверенитет — сиёсий ҳокимиятни тавсифловчи ҳокимиятга оид тоифадир. Ҳуқуқнинг ушбу соҳаси меъёрлари унинг субъектлари томонидан ўзаро битимлар тузиш йўли билан яратилганлиги сабабли, у халқаро ҳуқуқ учун негиз бўлиб ҳисобланади.

Суверенитет — ҳокимиятнинг устунлиги, хусусан ўз ҳудудидаги устунлиги демакдир. Халқаро ҳуқуқ учун бундай таърифнинг ўзи етарли эмас, чунки айтиб ўтилганидек, унинг муҳити — халқаро муносабатлардан иборат. Демак, халқаро ҳуқуқда суверенитет — халқаро ҳуқуқ субъекти ҳокимиятининг ўз ҳудудида устунликка эга бўлиши ва унинг ташқи муносабатлардаги мустақиллигидир.

Халқаро ҳуқуқ субъектлари барча соҳада бирдек бўлиши мумкин эмас. Уларнинг ҳар бири ўз ҳудудида, бир-биридан фарқли потенциалли иқтисодиётига, ўзгача аҳолиси ва ҳоказоларга эга. Лекин улар тенг суверенитетга эга. Айнан суверенитет тенглиги халқаро ҳуқуқ субъектларининг юридик тенглигини ташкил этади. Мисол учун, бир-бирига умуман ўхшаш бўлмаган Нидерланд ва Ўзбекистон Республикаси юридик жиҳатдан тенг ҳуқуқли бўлгани сабабли, уларнинг суверенитети ҳам тенг.

Суверен тенгҳуқуқлилиқ — ҳуқуққа эга бўлиш ва мажбуриятларни бажаришдаги тенглик, давлатлар халқаро ҳамжамиятида ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг тенглиги, давлатлараро ташкилотларнинг аъзоси сифатидаги тенглик, халқаро ҳуқуқ бўйича мажбуриятлар қабул қилишда кўнгиллилиқ, халқаро ҳуқуқнинг мазкур субъектига тегишли барча ишларда иштирок этиш, бошқа субъектлар билан муносабатларнинг ўзаро манфаатлилигидир. Бошқа сўз билан айтганда, суверенитетни абсолютлаштириш мумкин эмас.

Суверенитет моҳияти халқаро сиёсат нуқтаи назаридан баҳоланса, суверен тенглик — халқаро тинчлик ва хавфсизлик гарови эканлиги маълум бўлади. Давлат ва халқлар суверен тенглиги тамойилининг на-

фақат халқаро ҳуқуқ соҳасида, балки жаҳон сиёсатида ҳам алоҳида ўрин тутганлиги ва аҳамиятлилиги ҳам шундан.

Давлат суверенитети, халқ ва миллий (этниқ) суверенитетлар мавжуд. Суверенитет ушбу субъектларининг бир-биридан фарқига кўра уларнинг тарқалиш доираси ҳам давлат ва унинг ҳудудига, халққа, этниқ миллатга кўра турлича бўлади. Сўнгги икки ҳолда замонавий халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири — халқлар (миллатлар)нинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаши тамойили юридик асос бўлиб хизмат қилади.

Давлат ва халқ суверенитетлари нисбати ҳақида алоҳида айтиб ўтиш керак. Тарихан аввал халқ суверенитети (жамоа тузуми) юзага келди. Аммо тез орада объектив муқаррарлик билан халқ хоҳишини рўёбга чиқариш мақсадида бюрократия механизмини яратиш бошланди. Вақт ўтиши билан у давлат тимсоли бўлиб, бироқ халқдан ажралиб қолган, ўз мақсадини кўзлайдиган аппаратга айланди. Давлат ҳукмронлиги бюрократия механизмининг танҳо ҳукмронлигига айланди ва унга эгалик қилиш учун ҳар жойда турли партиялар ва улар ортидаги кучлар кураш олиб борадилар.

Қатор конституцияларда халқнинг ҳокимият ёки давлат суверенитети манбаи эканлиги тўғрисидаги эслатмаларни учратиш мумкин, бироқ ҳақиқатан халқ хоҳишини ифода этган давлат ҳокимиятини, халқ суверенитетига асосланган, уни ҳаққоний акс эттирган давлат суверенитети жаҳонга маълум эмас. Илгаридан мавжуд тарихий адолатсизлик давлат ички ҳуқуқида мустаҳкамланиб, қарор топди ва халқаро ҳуқуққа ҳам ўтди: ўрта асрларда Европада номлаганларидек Халқлар ҳуқуқи (*jus gentium*), халқаро ҳуқуқ бўлишининг ўрнига давлатлараро ҳуқуқ бўлиб яралди ва ҳозир ҳам шундай бўлиб қолмоқда.

Шу билан бирга, айнан халқаро ҳуқуқ таркибида нафақат ана шу уч турдаги суверенитет мавжудлигидан келиб чиқадиган, балки уларни ҳимоя ҳам қиладиган меъёр ва тамойиллар мавжудлигини таъкидлаш лозим.

3. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ СУБЪЕКТЛАРИ

Ушбу атама 1990 йил 20 июнида Ўзбекистон суверенитети тўғрисидаги Декларация қабул қилинганидан, айниқса республика 1992 йилнинг 2 мартида БМТга қабул қилинганидан сўнг маҳаллий оммавий ахборот воситаларида кенг тарқалди. Хўш, ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон республикаси — халқаро ҳуқуқ субъектими? Албатта. Нима сабабдан?

Умуман олганда, ҳуқуқ субъекти — ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгасидир. Халқаро ҳуқуқда, унинг миллий ҳуқуқдан фарқига кўра, субъект тушунчаси бирмунча ўзгача изоҳланади. Бунда ҳуқуқ субъектларини ҳуқуққа лаёқатли, яъни қонунга кўра ҳуқуққа эга бўлиши мумкин бўлганлар ва фаолиятга лаёқатли, яъни мажбуриятларга эга бўлиб, уларни бажара оладиганларга ажратиш мумкин эмас. Биринчидан, халқаро ҳуқуқда бундай таъриф унинг субъектлари орасидаги ҳуқуқий тенгсизлик: фақат ҳуқуққа лаёқатли бўлганлар ҳамда ҳуқуққа ва фаолиятга лаёқатли субъектлар мавжудлигини эътироф этишни билдирар эди. Бундай бўлиши эса мумкин эмас, чунки халқаро ҳуқуқ ўз субъектларининг суверен тенглигига асосланган. Иккинчидан, халқаро ҳуқуқда фаолиятга лаёқатсиз бўлиш мумкин эмас. Чунки, унинг ўзи фақат фаолиятга лаёқатли, яъни ҳуқуқнинг ушбу соҳаси меъёрларини рўёбга чиқара оладиган субъектлар томонидан яратилади. Бирок, энг асосийси, халқаро ҳуқуқ соҳасида нафақат мажбуриятга эга бўлиб, уларни бажара олувчилар, балки ўзгалар билан битимларда ўзи учун мажбуриятлар ярата олишга сўзсиз қодир бўлганлар ҳам ҳуқуқ субъекти ҳисобланади.

Халқаро ҳуқуқ субъектларининг уч тури мавжуд. Улардан асосийси — **давлат**. У суверенитетга хос бўлган барча ҳуқуқларга эга, шунинг учун тўла ҳажмда ҳуқуқ субъектидир.

Халқаро ҳуқуматлараро ташкилотлар (ХХТ) халқаро ҳуқуқнинг иккинчи субъекти ҳисобланади. Улар давлатлар томонидан яратилиб, улар ўзлари иштирок

этаётган ХХТ учун биргаликда устав-шартнома ишлаб чиқадилар.

Мазкур уставларда ҳар бир ташкилот ваколатининг ҳажми кўрсатиб ўтилади. Жумладан, унинг халқаро фаолиятга лаёқатлилиқ ҳажми ҳам белгиланади. Яъни ХХТ муассис-давлатлар унга берган меъёргагина халқаро ҳуқуқ субъекти бўла олади. Шунинг учун халқаро ҳуқуқ субъектларининг мазкур тоифасини иккиламчи субъектлар деб аташ қабул қилинган.

Нихоят, учинчи тоифани **халқлар** ташкил этади. Ҳар бир халқ халқаро ҳуқуққа кўра қатор ҳуқуқларга ва табиийки, мажбуриятларга эга. Халқнинг халқаро ҳуқуқ субъекти эканлиги асосини унинг ўзга халқлар билан тенгликка эга бўлиш ва халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири — ўз тақдирини ўзи белгилашдек ажралмас ҳуқуқи ташкил этади. Ҳар бир халқ, шубҳасиз, мазкур тамойил чегарасида, халқаро ҳуқуқ субъекти бўлади. Шу билан бирга у ушбу ҳуқуқини амалга ошира бориб, ўз давлатини яратган ҳолдагина субъект бўлиб қолмайди, балки халқ ўз тақдирини белгилаш йўлида — сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий мақсадларда фойдаланган ҳолда ҳам субъект сифатида иштирок этади.

Дунёда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кучайиб бораётган шароитда **шахс-индивиднинг** халқаро ҳуқуқ субъекти эканлиги тўғрисидаги масала тобора кўпроқ муҳокама қилинмоқда. Бу хусусда адабиётларда ягона фикр йўқ. Бироқ халқаро ҳуқуқда шахс (индивид) фақат ҳуқуқкагина, шунда ҳам муайян даражада лаёқатлидир, яъни у ёки бу ҳуқуқларга эга. Энг асосийси, у фаолиятга лаёқатли эмас, яъни халқаро шартномалар тузиб, ўзи учун мажбуриятлар ярата олмайди. Жаҳондаги шахслар муайян ҳажмдаги ўз мажбуриятларини улар халқаро ҳуқуқ субъекти бўлганликлари учун эмас, балки уларнинг давлатлари тегишли халқаро шартномалар имзолаганлари ва уларга риоя қилиб, ўзлари ва фуқаролари учун ҳуқуқ билан бир қаторда мажбуриятлар ҳам яратганлари туфайли олганлар, холос.

4. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ МАНБАЛАРИ

Ҳуқуқшунослик соҳасида ҳуқуқ манбаи тушунчаси ҳуқуқнинг у ёки бу меъёрини белгилаш, аниқлаш имконини берадиган барча нарсаларни англатади. Улар оз эмас ва ҳар бирини аҳамиятига кўра муайян тартибда жойлаштириш мумкин.

Миллий ҳуқуқда қонун қабул қилувчи томонидан қабул қилинадиган қонун ҳуқуқнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Маълумки, халқаро ҳуқуқда қонун қабул қилувчи ва халқаро ҳуқуқ субъектларини бажаришга мажбур қиладиган бўлмади. Бунда субъектлар шартномалар яратиш йўли билан ўзларини масъул этадилар ва ҳуқуқ яратадилар.

Шундай қилиб халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаи — **халқаро шартномалардир**. Улар турлича номланиши мумкин: шартнома, конвенция, пакт, битим. Муҳими, улар ўзларини бажаришга қабул қилган томонлар учун мажбуриятлар яратади. Замонавий шартномалар орасида энг обрўлиси — бу, шубҳасиз, 1945 йилда Сан-Франциско шаҳрида (АҚШ) имзоланган БМТ Устави бўлиб, унинг иштирокчилари таркибига жаҳоннинг амалда барча давлатлари киради.

Ҳозирга келиб, дунёда кўплаб халқаро шартномалар амал қилмоқда. Улардан энг муҳимларининг аксарияти БМТ Котибиятида рўйхатга олинади ва Нью-Йоркда кўп томли «Шартномалар мажмуи»да нашр этилади.

Халқаро таомиллар аҳамиятига кўра халқаро ҳуқуқнинг иккинчи манбаи ҳисобланади. Ушбу тушунча остида халқаро ҳуқуқ субъектларининг ўхшаш шароитларда кўп маротаба ва узоқ вақт такрорланиб келган ҳамда улар томонидан мажбурий одат сифатида қабул қилинган ўзини бир маромда тутиши тушунилади. Таомилнинг халқаро ҳуқуқ манбаи сифатидаги ноқулайлиги унинг мунозарали ҳолларда турлича талқин қилиниши мумкинлигидадир. Шу сабабдан халқаро давлат-

лар ҳамжамияти XX аср ўрталаридан бошлаб таомилларни тобора фаолроқ умумлаштириш ва ёзма баён этишга ўтиб, халқаро шартномаларда аниқ ва тушунарли шаклда қайд этиш билан уларни конвенцион, шартномавий меъёрларга айлантирмоқдалар.

Халқаро судлар ва ҳакамликларнинг, шунингдек миллий суд ва ҳакамликларнинг халқаро тусга эга бўлган ишлар юзасидан чиқарган қарорлари, яъни ажрим объекти чет эллик ёки томонлардан бири чет эллик шахс бўлган шароитдаги қарорлари халқаро ҳуқуқнинг яна бир манбаи бўлади. Мазкур манба собиқ социалистик давлатлардан ташқари барча мамлакатларда кўпдан бери кенг кўламда қўлланилмоқда. Бунинг сабаби — ана шу давлатларда судларнинг ҳуқуқни ҳимоялаш, қонунни талқин этиш ва уни қўллаш механизмидан жазолаш қуролига айлантирилганлигидадир.

Халқаро ҳукуматлараро ташкилотларнинг мажбурий, баъзан энг муҳим тавсия резолюциялари ҳам халқаро ҳуқуқнинг яна бир манбаи ҳисобланади. (Масалан, БМТ Хавфсизлик Кенгашининг халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш бўйича резолюцияси ёки БМТ Бош Ассамблеясининг 1960 йилги мустамлакачиликни тугатиш тўғрисидаги Декларацияси).

Атоқли олимлар ва сиёсатчилар, жаҳонда ушбу соҳа таниқли арбобларининг фикрлари, қарашлари ва доктриналари халқаро ҳуқуқнинг кўшимча манбаи бўлиши мумкин.

Сўнги вақтда амалиёт ва адабиётларда халқаро ҳуқуқ манбаларига нисбатан **қатъий** ҳамда **юмшоқ ҳуқуқ** тушунчалари кўп қўлланилмоқда. Биринчи ҳолда гап халқаро шартномалар ва халқаро ҳукуматлараро ташкилотларнинг мажбурий қарорлари ҳақида бораётган бўлса, иккинчисида ушбу ташкилотларнинг тавсия тусидаги резолюциялари ҳам назарда тутилади.

5. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚДА ЭЪТИРОФ ЭТИШ

Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги вақти-вақти билан республиканинг халқаро миқёсда эътироф этилиши тўғрисидаги хабарларни чоп этади. Бундай эътироф этишлар бугунги кунда 150 дан ортиқ. Хўш, халқаро миқёсда эътироф этишнинг ўзи нима?

Халқаро ҳуқуқда объектига кўра эътироф этишни қуйидагича фарқлайдилар: халқаро ҳуқуқнинг янги субъектини эътироф этиш, ҳукуматни эътироф этиш ва кўзғолон кўтарган ёки урушаётган тараф томонидан эътироф этилиш. Ўзбекистонни эътироф этиш ҳақида сўз борганда у халқаро ҳуқуқнинг янги субъектини эътироф этиш тўғрисида боряпти, деб айтиш мумкин.

Эътироф этиш — аввало сиёсий акт бўлиб, у эътироф этувчининг эътироф этилаётганга нисбатан муносабатини акс эттиради. Халқаро ҳуқуқнинг янги субъектини эътироф этишда ушбу субъект янгидан яратилмайди. Халқаро ҳуқуққа мувофиқ эътироф этилиш-этилмасликдан қатъи назар у субъектлигини сақлаб қолади. Шу билан бирга эътироф этиш халқаро ҳуқуқ янги субъектининг халқаро ҳуқуқий муносабатлари доирасини кенгайтиради, яъни унинг ушбу мавқеи обрў-эътиборининг мустаҳкамланишига олиб келади.

Эътироф этишга халқаро ҳуқуқ бўйича мажбурият сифатида қаралмагани каби, унинг йўқлигини муносабатлардаги қоидабузарлик ёки нодўстона ҳаракатсизлик деб қараш мумкин эмас. Эътироф этиш ёки эътироф этмаслик халқаро ҳуқуқ янги субъектининг пайдо бўлишига сиёсий муносабат билдиришни англатади, холос. Халқаро ҳуқуқ янги субъектининг халқаро муносабатлари тўлақонли бўлиши учун уни давлатлар халқаро ҳамжамиятининг барча иштирокчилари эътироф этиши асло шарт эмас.

Халқаро ҳуқуқда эътироф этишнинг уч турини фарқлайдилар.

а) Ad hoc (ад хок) ёки амалда эътироф этиш —

янги ҳоқимият билан бирон-бир муайян соҳа (савдо, ўз фуқароларини муҳофаза қилиш, табиий офат юз берганида кўмак бериш ва ҳоказо)да норасмий муносабатларга киришиш;

б) Де-факто эътироф этиш — расмий, бироқ халқаро ҳуқуқнинг янги субъекти билан тўла ҳажмли, биринчи навбатда сиёсий соҳадаги муносабатларни ўрнатмай туриб, эътироф этиш. Расмий бўла туриб, эътироф этишнинг мазкур тури ошкора ёки бир томонлама акт (нота, баёнот) ёхуд икки томонлама битим (баённома, нота алмашиш) билан ифодаланади;

в) Де-юре эътироф этиш — тўлиқ расмий эътироф этиш, яъни халқаро ҳуқуқнинг янги субъекти билан сиёсий (дипломатик), иқтисодий ва ўзга муносабатларга киришиш. Бу каби (де-юре) эътироф этиш тарафлар зудлик билан дипломатик муносабатларни ўрнатади ва расмий (дипломатик) ваколатхоналар билан алмашинади, деган фикрни англатмайди. Эътироф этиш ҳамда дипломатик муносабатларни ўрнатиш ва дипваколатхоналар билан алмашишиш ўртасида муайян, баъзан эса анча вақт ўтади.

Дю-юре эътироф этиш халқаро ҳуқуқнинг янги субъекти сифатида эътироф этилган давлатнинг уни тўла ҳажмда эътироф этган томон билан ҳуқуқий муносабатларга киришишини келтириб чиқаради.

Эътироф этиш ҳар иккала тараф учун ҳам қатор мажбуриятлар келиб чиқиши билан боғлиқ. Эътироф этилган тараф халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларига (6-моддага қаралсин) қатъий риоя қилиш мажбуриятини олади. Эътироф этувчи худди ана шу тамойилларни эътироф этилаётганга нисбатан риоя қилиш, эътироф этилган халқаро ҳуқуқ субъектининг қонунларини ҳурмат қилиш (шунингдек эътироф этилувчи ҳам унга нисбатан шундай қилади), эътироф этилган давлатни ўз судларида ҳимоя қилиш ва ҳоказо мажбуриятларни олади.

Тарихдан бир-бирини эътироф этмаган давлатлар биргалиқда халқаро анжуманларда иштирок этганлиги ёки муайян ҳуқуматлараро ташкилотларнинг аъзоси бўлганлиги ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

6. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

Халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари (ё императив, *jus cogens*) (юс когенс) ёки умумий тан олинган) унинг асосини ташкил қилиши билан, кимларнингдир уларни махсус эътироф этишига муҳтож эмас. Халқаро субъектнинг ҳар қандай субъекти, у асосий тамойилларни эътироф этганлигини билдирган ёки билдирмаганлигидан қатъи назар, уларга риоя қилишга мажбур. Унинг халқаро ҳуқуқ субъектлари томонидан эътироф этилиши ва давлатлар халқаро ҳамжамиятига киришининг ўзи ҳам у бундан буён асосий тамойилларга риоя қилиши шартлигини билдиради ва бу халқаро ҳуқуқ субъектининг халқаро ҳуқуқ субъекти бўлиши шарти ва ўзига хос хусусиятидир.

Асосий тамойилларнинг мажбурий тусга эгалиги давлат уларга нафақат ўзининг ташқи сиёсатида, халқаро ҳуқуқнинг ўзга субъектлари билан муносабатларида қатъий риоя қилиши, балки ички қонунларини ҳам уларга сўзсиз мутаносиблаштириши лозимлигини билдиради.

Асосий тамойиллардан баъзилари қадимдан мавжуд бўлиб, халқаро ҳуқуқ шулардан бошланган. Бирок уларнинг бари фақат 1945 йилга келибгина БМТ Уставида таърифланди ва асосий тамойиллар сифатида ёзиб қўйилди, шундан кейин кодланиб системалаштирилди ва БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1970 йилда бир овоздан (консенсус билан) қабул қилинган «Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Уставига мувофиқ давлатлар ўртасидаги дўстона муносабатлар ва ҳамкорликка доир халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги Декларацияда» келишган ҳолда талқин этилган эди.

Шу сабабли, одатда, давлатларнинг айнан БМТга аъзо бўлиши уларнинг асосий тамойилларга бўйсунишга розилигини тасдиқлайди. Мисол учун, республика-миз халқаро ҳуқуққа содиқлиги тўғрисида яқка тартибда 1990 йилнинг 20 июнидаги Суверенитет тўғрисидаги декларацияда маълум қилганлигига қарамай, 1992

йилнинг 2 мартда мазкур бутунжаҳон ташкилотига қабул қилинганидан сўнггина ушбу тамойиллар Ўзбекистон Республикаси учун расман мажбурий тус олди.

Асосий тамойиллар нафақат давлатлар, балки халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари учун ҳам мажбурийдир. Ички ҳуқуқ билан бир қаторда уларга халқаро ҳукуматлараро ташкилотларнинг ташқи фаолияти ҳам бўйсунди. Халқаро ҳуқуқ субъекти бўлган барча халқлар ҳам уларга риоя қилиши шарт. Бироқ асосий тамойиллар фақат халқаро ҳуқуқ субъектлари учунгина муҳим эмас. Улар барча халқаро муносабатлар учун, яъни халқаро миқёсда фаолият юритадиган халқаро ноҳукумат ташкилотлар, ҳам давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари хатти-ҳаракатлари учун умумий ҳуқуқий доираларни белгилаб беради.

1969 йилги Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена конвенциясининг 53-моддасига мувофиқ асосий тамойиллардан исталган бири фақат янғисини белгилаш орқали ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин.

БМТ Устави ва халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги Декларацияда етти асосий тамойил қайд этилган бўлиб, улар:

— халқаро муносабатларда куч ишлатиш билан таҳдид солиш ёки уни қўллашдан воз кечиш;

— халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш;

— бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;

— БМТ Уставига мувофиқ ўзга давлатлар билан ҳамкорлик қилиш;

— давлатлар суверенитетини ҳурмат қилиш;

— халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаши;

— давлатларнинг БМТ Уставига мувофиқ равишда қабул қилинган ўз зиммасидаги мажбуриятларни виждонан адо этиши.

БМТ Устави ва Халқаро тамойиллар тўғрисидаги декларация қабул қилинганидан сўнг анча йил ўтди.

Ниҳоят, 1966 йилги Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги пакт кучга кирганлигидан сўнг ушбу рўйхатга яна бир тамойил — инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш тамойили қўшилди.

7. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚДА ҲУҚУҚИЙ ВОРИСЛИК

Халқаро ҳуқуқ янги субъектларининг пайдо бўлиши ва эски субъектларнинг барҳам топиши доимо ҳудуд, халқаро шартномалар, давлат мулки, давлат қарзлари ва активлари, давлат архивлари, шунингдек халқаро ташкилотларда аъзоликка оид қатор муҳим масалалар юзасидан улар ўртасидаги муносабатларда муайян муаммолар юзага келтирган ва келтирмоқда.

Ҳуқуқий ворислик муаммолари 1949 йилдаёқ БМТ Халқаро ҳуқуқ комиссиясининг кун тартибига киритилган эди. Ҳозирги вақтда давлатларнинг ҳуқуқий ворислик масалалари кодлаштирилган ва икки халқаро конвенцияда: 1978 йилги халқаро шартномаларга нисбатан давлатлар ҳуқуқий ворислиги тўғрисидаги Вена конвенциясида ва 1983 йилги давлат мулки, давлат архивлари ва давлат қарзларига нисбатан давлатлар ҳуқуқий ворислиги тўғрисидаги Вена конвенциясида ўз аксини топди. Бироқ ушбу конвенциялар ҳозирга қадар кучга кирган эмас.

Уларнинг мазмунига келганда, ҳар иккала конвенция «давлатлар ҳуқуқий ворислиги» тушунчасини бир хил талқин этади, яъни у бирор бир ҳудуднинг халқаро муносабатлари учун масъул бўлишда бир давлатнинг ўрнини иккинчи давлат эгаллашини англатади.

Давлатларнинг сўнгги йиллардаги тажрибаси кўрсатишича, ҳуқуқий ворислик муаммолари икки ёки ундан кўпроқ манфаатдор давлатларнинг махсус битимлари ёрдамида ҳал қилинади. Мисол тариқасида давлатлар ҳуқуқий ворислиги тўғрисидаги муаммолардан махсус битимлар орқали ечимини топганларини келтиришимиз мумкин: собиқ СССР (давлатнинг пар-

чаланиши), ГДР ва ГФР (давлатлар бирлашуви), Чехия ва Словакия (давлатнинг бўлиниши).

Қатор тадқиқотчиларнинг қайд этишича, Вена конвенцияси давлатлар ҳуқуқий ворислиги масаласида обрўли ҳуқуқий манба сифатида қаралиши мумкин эмас, бироқ шунга қарамай энг зиддиятли моддаларидан (масалан, мустамлакачиликдан озод бўлишда давлатлар ҳуқуқий ворислиги) ташқари, унинг баъзи моддалари бўлажак музокаралар жараёнида қўлланиши мумкин бўлар эди.

Шундай қилиб, 1978 ва 1983 йилги Вена конвенцияларини қўллашга келсак, улар ҳозирча давлатлар ҳуқуқий ворислигида барча учун мажбурий андоза бўлиб қолмаганлигига қарамай, давлатлар ўз амалиётида уларнинг моддаларига тобора кўпроқ муурожаат қилиб, сўнг икки ва кўп тарафлама битимларда ўз аксини топаётган ижобий жиҳатларини таъкидламоқдалар.

Шу вақтнинг ўзида халқаро ҳуқуқ субъектлари ўз муаммоларини одатий ҳуқуққа асосланиб, томонларнинг ўзаро келишувига биноан ҳам ҳал қилаётганликларини қайд этиш лозим, чунки айниқса давлатлар ҳуқуқий ворислигига оид масалаларда барча нарсани олдиндан кўра билишнинг иложи йўқ. Ҳар бир вазиятда алоҳида, шахсий ёндашув талаб этилади.

Масалан, Н.В.Захарованинг фикрига кўра, давлатлар ҳуқуқий ворислиги янги давлат юзага келганда, халқаро шартнома ваколатининг мақоми ўзгарганда, давлат ўз халқаро субъектлилигини сақламай бошқа давлат таркибига кирганида, шунингдек бир давлат ҳудудининг бир қисми иккинчисига ўтганида рўй беради.

Ҳар бир тарихий даврга ўша давр қонун ва одатларида ҳукм сурган ҳуқуқий ворислик ва унинг жиҳатлари тушунчаси мос келишини қайд этиш муҳим кўринади. Мисол учун Ю.Г.Барсегов О'Коннелнинг фундаментал асарига ёзган сўз бошисида ёзганидек, илгари ҳуқуқий ворислик масаласи кўп ҳолларда аннексия, дебелляция, босиб олиш ёки ҳудудларни куч билан босиб олишни яшириш мақсадидаги сессияга боғлиқ равишда

юзага келган бўлса, эндиликда, О'Коннелнинг айтишича «мустамлака районларининг ажралиб чиқиши ёки босиб олинган ҳудудларнинг тўлиқ озодликка чиқиши билан боғлиқ равишда ҳуқуқ ўтиши давлатлар ҳуқуқий ворислигининг энг кенг тарқалган шакли бўлиб ҳисобланади».

Мазкур ёндашув урушдан кейинги даврда бирмунча тараққий этганини айтиб ўтиш лозим. Кейинги йиллар тадқиқотларида ўз ечимини кутаётган муаммолар сирасига қуйидаги масалалар кириши қайд этилган: халқаро шартномалар соҳасида, хорижий фуқароларнинг мулкка бўлган концессион ҳуқуқлари, мамлакатнинг табиий бойлик ва ресурсларига ҳуқуқ ва халқаро ҳуқуқнинг баъзи бошқа соҳаларида, айниқса, халқаро қарзлар ва ҳуқуқий ворис бўлган давлатнинг ички ваколатлари доирасидан ташқарига чиққан муаммолар юзасидан ҳуқуқий ворислик.

Шу билан боғлиқ равишда, дейди Д.И.Бараташвили, мустамлакачилик чангалидан озод бўлган янги мустақил мамлакатлар эга бўлаётган ҳуқуқларнинг аксарияти ҳуқуқий ворислик туфайли ўз зиммасига мажбуриятлар олиш натижаси эмас, балки уларнинг халқаро ҳуқуқ субъекти эканлиги ва ворислик ҳуқуқини олган давлатнинг қонуний ҳуқуқ манфаатларини ҳисобга олган ҳолда уларга эга бўлиш натижасидир.

Г.В.Игнатенко ҳуқуқий ворисликни суверен бир томонлама ёки бошқа давлат билан келишилган ҳолда ҳуқуқий ворис бўлган давлат томонидан ҳуқуқини топширган давлатнинг индивидуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини қабул қилиш акти деб талқин этади.

Бундан ташқари, халқаро ҳуқуқда **тўлиқ ҳуқуқий ворислик ва қисман ҳуқуқий ворисликни** фарқлаш лозим. Жамиятнинг юридик шахси тўлиқ тугатилган бўлса, у ҳолда давлатларнинг тўлиқ ҳуқуқий ворислиги юз берди деб ҳисобланади. Фақат маълум ҳудуд йўқотилган, шу вақтнинг ўзида давлат шахси ва юридик масъулияти ўзгармай қолганида, бу қисман ҳуқуқий ворислик деб таърифланади.

8. ХУДУД ВА ХАЛҚАРО ХУҚУҚ МУАММОСИ

Халқаро ҳуқуқда ҳудуд муаммоси пайдо бўлган ва яшаб келмокда, чунки на давлат, на халқ халқаро ҳуқуқнинг субъектлари сифатида усиз мавжуд бўлиши мумкин эмас. Халқаро ҳуқуқда ҳудуд — давлат (халқ) ҳокимлигининг энг юқори нуқтаси, яъни халқаро ҳуқуқ мазкур субъектининг ҳокимияти устунлигининг энг юқори чегараси. Ана шу, «ички» маънода — унинг суверенитети чегарасини англатувчи чегарадир. Мазкур ҳудудда унда қонуний равишда жойлашган халқаро ҳуқуқ субъектидан бошқа ҳеч ким устунлик қила олмайди.

Халқаро ҳуқуққа биноан ҳудуд: **куруқликдан** — қитъа қисми, ороллар ва анклавлар, яъни мазкур халқаро ҳуқуқ субъектининг бошқа субъектлар ҳуқуқи билан қуршаб олинган ҳудудининг муайян қисми, **сув майдони** ёки акваториядан — дарё ва каналлар, қўл ва сув омборлари, ички денгизлар ва денгиз кўрфазлари (бир сўз билан айтганда — ички сув ҳудуди) ва ҳудудий денгиз (ташқи сув ҳудуди), **ер остидан** — Ернинг ўз ядросига қараб кетган ва ҳудуднинг қуруқликдаги ва сув чегараларини такрорлайдиган қисми, **ҳаво маконидан** — юқорида космик бўшлиқ билан, чеккаларида эса ушбу давлатнинг қуруқликдаги сув чегараларини такрорлаган периметр билан чекланган ҳудуддан иборат бўлади.

Ҳудуднинг давлатнинг ҳуқуқ субъекти сифатидаги ҳокимлиги чегараси тушунчасига шунингдек юқорида кўрсатиб ўтилган ҳудуд таркибий қисмларининг чегарасидан ташқарида бўлган унинг мулки: космик, ҳаво, денгиз, сув ости ва сув туби иншоотлари ва кемалари ҳам қиради. Уларни баъзан **шартли ҳудуд** деб атайдилар.

Ҳозирда денгиз бўйи давлатига оид денгиз маконлари, ҳамон асрлар давомида юзага келган икки асосий қисмга бўлинади. — **ҳудудий денгиз** (эни 12 денгиз милясидан ортиқ бўлмайди) ва **очик денгиз**. Уларнинг бир-биридан туб фарқи шундаки, биринчиси мазкур давлат ҳудудининг ажралмас қисмини ташкил этса, ик-

кинчиси — бирон-бир алоҳида давлатнинг суверенитети-га бўйсунмайди, умум мулки бўлиб барчанинг фойдаланишида бўлади. Бироқ XX асрга келиб денгизнинг ушбу икки қисми чегарасида янги тузилмалар пайдо бўлди: **минтақавий шельф ва иқтисодий зона**. Шельф — худудий денгизнинг қитъа сув ости чегараларига қадар (одатда 200 милгача) жойлашган денгиз туби ва ундаги бойликлари. Иқтисодий зона — яқин атрофдаги очиқ денгизнинг — худудий денгиз чегарасидан ташқарида 200 миляга қадар бўлган сув қисми. Шельф ва зона яқинида жойлашган давлатнинг суверенитети эмас, балки фойдаланишида устунлик ҳуқуқи таъсир қилиб, бу эса шельф ҳамда зонадан бошқаларнинг фойдаланиши учун унинг рухсатини олиш лозимлигини назарда тутади.

Замонавий халқаро ҳуқуққа биноан худудни куч ёрдамида босиб олиш тақиқланади. Худудни истило этиш ҳуқуққа зиддир. Худудий низоларни ҳал қилиш мақсадида куч ишлатиш ёки у билан таҳдид солишга йўл қўйиб бўлмайди. Худудни бировга бериш (цессия) фақат тенг ҳуқуқли музокаралар асосидагина амалга оширилиши мумкин.

Бунда худудий муаммоларни ҳал қилишнинг олий тамойили — халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаши — халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб келади. У мазкур худудда яшовчи халқлар хоҳиш-иродасини синчиклаб аниқлашни назарда тутади. Бунинг учун халқ сўрови (плебисцит) ёки бутун халқ овоз бериши (референдум) энг мақбул услуб ҳисобланади.

9. ХАЛҚАРО ШАРТНОМА

Халқаро ҳуқуқда халқаро шартноманинг роли беқиёс. Бу эса халқаро ҳуқуқни яратиш ва унинг амал қилиши учун ўта муҳим бўлган бир неча шартларга боғлиқ. Биринчидан, халқаро шартномалар тузиш имконияти, яъни ўзи учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар яратиш, — халқаро ҳуқуқ субъектининг энг муҳим белгисидир. Иккин-

чидан, халқаро шартномасиз халқаро ҳуқуқнинг ҳам мавжуд бўлиши мумкин эмас, чунки у халқаро шартномалар тузаётган ва шу билан уни барпо этаётган унинг ўз субъектлари томонидан яратилади. Ниҳоят, юқорида айтиб ўтилганидек, халқаро шартнома аҳамиятига кўра халқаро ҳуқуқнинг асосий юридик манбаи саналади.

Халқаро шартнома — халқаро ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, бажариш, ўзгартириш ёки тўхтатишга оид аниқ, яққол ифодаланган битим эканлиги тан олинган. Бугунги кунда амалда давлатлар орасидаги у ёки бу аҳамиятга эга муносабатлар шартнома орқали расмийлаштирилмоқда. Халқаро шартноманинг улкан сиёсий аҳамияти ҳам ана шундан иборат.

Бироқ уларни тайёрлаш баъзан йиллаб вақт талаб қилади, чунки барча томонларини ўлчаб, қайта текшириб, томонларнинг мажбуриятларини кўп йилларга белгилаб берадиган шартнома моддаларини юридик жиҳатдан аниқ (баъзан ижтимоий жиҳатдан мавҳум) ифодалаш зарур. Шу сабабдан, халқаро ҳуқуқ субъектлари учун шартнома тузишдан кўра қўшма ахборотлар имзолаш ёки қўшма декларациялар қабул қилиш, яъни юридик мажбурий кучга эга бўлмаган ҳужжатлар қабул қилиш осонроқ.

Халқаро ҳуқуқнинг янги субъектлари, масалан Ўзбекистон Республикаси учун халқаро шартномалар алоҳида юридик ва сиёсий аҳамиятга эга. Унинг давлатлар халқаро ҳамжамиятига кириб бориши собиқ СССРга нисбатан ҳуқуқий ворислик ва, шунингдек, халқаро миқёсдаги ўз обрўсини мустаҳкамлаш ва бошқариш учун зарур бўлган ўзининг янги халқаро шартномаларига «эга бўлиши» билан боғлиқ. Ушбу жараён бошланди ҳам. Аммо, ҳозирча иккинчи қатламда ва фақат МДХ доирасидагина муайян натижаларга эришилди.

Халқаро шартномаларни ишлаб чиқиш, имзолаш, амалга киритиш, уларнинг кучини тўхтатиш ва ҳоказоларнинг ҳуқуқий жиҳатларини белгилаб турувчи меъёrlар минг йиллар давомида халқаро таомиллар соҳасига оид бўлиб келди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин-

гина уларни БМТ тизимида ёзма равишда мустаҳкамлаб олишга эришилди: 1969 йили халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена конвенцияси имзоланди. У бугунги кунда давлатлар билан халқаро ташкилотлар ўртасидаги ёки халқаро ташкилотлар ўртасидаги шартнома ҳуқуқи тўғрисидаги 1986 йилги Вена конвенцияси билан биргаликда халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаи бўлиб келмоқда.

Ана шу туфайли ХХ субъектлари учун қўшма ахборот имзолаш ёки қўшма декларациялар қабул қилиш, яъни юридик мажбурий кучга эга бўлмаган ҳужжатлар қабул қилиш осонроқ эканлигини ҳам тушунса бўлади.

Халқаро шартнома турлича номланиши мумкин: конвенция, пакт, битим ва ҳоказо.

Сиёсий жиҳатдан муҳим шартномалар, одатда, кучга киришнинг алоҳида тартибини кўзда тутлади: қонун қабул қилувчи орган томонидан тасдиқлаш (ратификация) ва ратификация ёрлиқлари билан алмашинув. Кўп томонлама халқаро шартномалар учун бу — депонентлаш, бу каби ёрлиқларни шартлашилган давлатга — депозитарийга топширишдан иборат. Икки томонлама халқаро шартномалар бўйича ратификация ёрлиқлари билан шартнома имзоланган эмас, балки бошқа давлат пойтахтида ўзаро алмашинадилар (масалан, Москвада 1992 йилнинг 30 майида Россия Федерацияси ва Ўзбекистон ўртасида давлатлараро муносабатлар асослари, дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги Битим юзасидан ратификация ёрлиқлари Тошкентда алмашинди). Томонлар суверен тенглиги ҳам айнан ана шундадир .

Халқаро ҳуқуқ, хусусан 1969 йилги Вена конвенцияси халқаро шартнома ноқонуний деб топилиши мумкин бўлган қуйидаги бир қатор асосларни ўз ичига олган: халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларига зид келиши, шартнома тузишга мажбурлаш, алдов, пора, давлатлар ички қонунларига аралашуш, имзолаган тарафларнинг ўз ваколатлари доирасидан чиқиб кетиши, халқаро шартномада хатога йўл қўйиш. Оқибатда: ё халқаро шартнома аввалбошдан амал қилмайди (яъни гўё мав-

жуд бўлмаган), ёки баҳслашилаётган пайтдан бошлаб амал қилмайди ёхуд унга доир содир этилган нарса тикланади (бартараф этилади) ёки буларнинг ҳаммаси биргаликда амалга оширилади ва ҳ.к.

Халқаро шартнома ўз ичига олган, шартлашилган шартлар, ёки ўзгача шартларга кўра, хусусан: субъектлардан бирининг йўқ бўлиши, улар ўртасидаги уруш ва ҳоказолар натижасида амал қилишини тўхтатади.

10. ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР ВА ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

Мустақилликка эришгач, Ўзбекистон халқаро ташкилотларга аъзо бўла бошлади. Ҳозирда у БМТ, Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти (Измир шартномаси) ва қатор бошқа халқаро ташкилотларнинг аъзосидир.

Хўш, халқаро ташкилотларнинг ўзи нима? Халқаро ҳуқуқда бир мунча аниқ айтиб ўтилишича: у ўз ичига халқаро ташкилотлардан ташқари «халқаро ҳаракатлар»ни ҳам олган «халқаро бирлашмалар» тушунчасининг бир қисмидир. Вазифа ва ваколатларининг бир давлат чегарасига нисбатан кенгроқ маконни қамраб олиши шу каби бирлашмалар учун умумий мезондир. Улар давлатлараро ва жамоат бирлашмаларига бўлиниб, халқаро ҳуқуқ меъёрларига риоя қиладилар. Биринчилари замонавий халқаро ҳуқуқнинг бош субъектлари — давлатлар томонидан яратилганлиги туфайли сўзсиз меъёр яратиш вазифасини бажариш ҳуқуқига эгадирлар. Улар, ўз навбатида ташкилотлар ва ҳаракатларга ажраладилар. Иккинчи гуруҳга мисол қилиб, Кўшилмаслик ҳаракати, 77-гуруҳ ва бошқаларни келтиришимиз мумкин.

БМТ терминологиясида давлатлараро ташкилотлар «халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар» (ХХТ) деб номланади. ХХТнинг давлатлараро ҳаракатлардан фарқи нимада? Улар халқаро шартнома-устав асосида яратилиши, доимий қароргоҳига эгалиги, халқаро фуқаролик хизмати деб номландиган ўз штатини ёллаши ва тутиб туриши, одатда аъзо-давлатларнинг келишилган ба-

даллар шкаласи асосида шакллантириладиган бюджетига эгаллиги, халқаро ҳуқуқ субъекти эканлиги, яъни ўз ваколатлари доирасида халқаро шартномалар тузиши ва ўзи учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар яратиши билан фарқ қилади.

Ҳозирга келиб дунёда кўп сонли халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар мавжуд бўлиб, улар ягона таснифга бўйсунмайди. Худудий таснифига кўра улар — универсал ва минтақавий (мисол учун: юқорида келтирилган БМТ ва ИХТ), иштирокчилари сонига кўра — кўп томонлама ва икки томонлама (МДҲ иштирокчилари ўртасидаги Коллектив хавфсизлик тўғрисидаги шартнома), ваколатларига кўра (Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти ва БМТ), фаолияти доирасига кўра — сиёсий, иқтисодий ва бошқаларга (Ислом Конференцияси Ташкилоти ва ИХТ), аъзолик турига кўра — очик ва ёпиқ турдагиларга ва ҳоказоларга бўлинади.

ХХТ ҳамда унинг мансабдор шахслари дипломатик соҳадагига тенглаштирилган имтиёз ва иммунитетдан фойдаланадилар.

ХХТларнинг халқаро ҳуқуқ учун алоҳида аҳамияти шундан иборат бўлдики, урушдан кейинги даврда улар уставида махсус кўзда тутилган ҳуқуқий механизмга эга бўлиб, ўз аъзолари ўртасидаги низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш воситаси бўлиб қолди. Улар доирасида кўп томонлама конвенцияларни имзолашда ўз аксини топаётган иштирокчи-давлатларнинг биргаликдаги халқаро-ҳуқуқий позициялари ишлаб чиқиладиганлигининг аҳамияти ҳам жуда катта.

XX аср ўрталарига келиб ХХТлар сиёсий ва халқаро ҳуқуқий ролининг жадал ўсиши ХХТлар билан боғлиқ масалаларни умумлаштириб белгилаб борувчи халқаро ҳуқуқнинг кўп томонлама махсус манбаларини ишлаб чиқиш заруратини келтириб чиқарди. Ана шу тарзда давлатларнинг универсал тусдаги халқаро ташкилотлар билан муносабатлардаги вакиллиги тўғрисидаги 1975 йилги Вена конвенцияси, давлатлар ва халқаро ташкилотлар орасида ёки халқаро ташкилотлар ўрта-

сида шартнома ҳуқуқи тўғрисидаги 1986 йилги Вена конвенцияси юзага келди.

ХХТларнинг ана шундай ролини ҳисобга олиб, улар фаолиятининг асоси бўлган шартнома-уставлари, шу билан бирга уларнинг фаолияти БМТ Уставининг мақсади ва тамойилларига, яъни халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларига зид келиши келиши мумкин эмаслигини ва бу одатда мазкур актларнинг дебочасида махсус қайд этилишини эслатиб ўтмоқ лозим.

11. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚНИНГ СОҲА ВА ИНСТИТУТЛАРИ

Ушбу икки атама ҳам халқаро ҳуқуқ ҳақидаги асарлар ва мақолаларда, ҳам бевосита илмий умумлашмалар ва унинг таърифларида кенг қўлланади. Шу билан бирга халқаро ҳуқуқ соҳасининг ўзида ҳам на соҳалар ва институтлар тушунчаларида, на уларнинг рўйхатида яқдиллик мавжуд эмас.

Соҳа — муайян, мунтазам, етарлича кенг ва халқаро муносабатларнинг халқаро ҳуқуқ субъектлари учун муҳим кўламини белгилайдиган халқаро ҳуқуқ меъёрларининг жамулжамидир.

Тарихан бунга минглаб йил аввал биринчи давлатлар пайдо бўлиши билан мунтазам тус ола бошлаган вакиллик алоқалари асос солган. Аввало улар Осиёда (Хитой, Ҳиндистон ярим ороли, Яқин Шарқ) барпо бўлди. Вақт ўтиши билан бу соҳа — «Элчилик ҳуқуқи» номини олган бўлса, ХХ аср ўрталаридан эса — «Дипломатия (ва консуллик) ҳуқуқи» деб номланди.

Шу вақтнинг ўзида тўхтовсиз урушлар туфайли пайдо бўлаётган: тинч аҳоли, қўшинлар ҳамда асирларнинг аҳволи, ўлжани, шу жумладан, ҳудудларни ўзлаштириб олиш ва ўзгача вазиятларни қандай қилиб бўлса ҳам мувофиқлаштиришга қаратилган соҳа юзага келди. «Уруш ҳуқуқи» пайдо бўлди. Ўрта асрларда Европада Халқаро ҳуқуқ ғарбий мактабининг «отаси» Гуго Гроцийнинг таъбирича, кейинроқ умуман бутун халқаро ҳуқуққа нисба-

тан қўлланган ибора, яъни «Уруш ва тинч-лик ҳуқуқи» ибораси билан атала бошланди. Ҳозирда, урушни тамоман рад этаётган ушбу соҳа тараққий этиб бораётир, бироқ унинг учун эндиликда энг муҳим масала — урушнинг олдини олиш ва тинч аҳолини, ҳарбий асирлар ва маданият ёдгорликларини муҳофаза қилишдан иборат бўлиб қолди. XX асрнинг иккинчи ярмида у янги соҳа — «Халқаро хавфсизлик ҳуқуқи» билан бирлашди.

Денгиз ишининг, ҳам ҳарбий ва босқинчилик мақсадларида, шу билан бирга савдо эҳтиёжлари йўлида тараққий этиши билан ўрта асрларда «Денгиз ҳуқуқи» соҳаси вужудга келди.

XX асрда фан ва техниканинг тез суръатлар билан ривожланишига боғлиқ равишда қатор янги соҳалар юзага келди. Шундай қилиб замонавий халқаро ҳуқуқда «Ҳаво ҳуқуқи», «Космос ҳуқуқи», «Тиббиёт ҳуқуқи» каби соҳалар пайдо бўлди.

XX асрнинг иккинчи ярмига келиб «Иқтисодий ҳуқуқ»нинг халқаро ҳуқуқнинг алоҳида соҳаси сифатида туғилганини ҳам эслатиш мумкин. «Экология ҳуқуқи» соҳаси ҳам тез суръатлар билан шаклланиб, 1992 йилнинг июнида Рио-де-Жанейро (Бразилия)да ўтказилган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Иккинчи Бутунжаҳон конференцияси (анжумани) унинг юзага келишига бевосита туртки бўлди.

«Халқаро ташкилотлар ҳуқуқи» ҳамда «Индивидлар ва халқлар ҳуқуқи» каби соҳаларнинг пайдо бўлиши ҳам халқаро ҳуқуқнинг тинчлик, озодлик ва тараққиёт ҳуқуқи сифатидаги замонавий жиҳатларини ёрқин намоён қилди.

Кўпгина соҳалар махсус халқаро конвенциялар ёрдамида мувофиқлаштирилади. Тўқсонинчи йилларда халқаро муносабатларнинг ихтилофлардан ҳамкорликка томон ўзгаришида ифодаланган принципиал, тубдан ўзгариши, — халқаро ҳуқуқ субъектларининг ана шу каби биргаликдаги фаолияти тобора кенгайиб ва чуқурлаша бориб, халқаро ҳуқуқ янги соҳаларининг пайдо бўлиши кафолатидир.

Институтлар, улардан фарқли равишда, халқаро муносабатларнинг у ёки бу доирасини мувофиқлаштирувчи меъёрлар тизимидан иборат эмас. Бироқ улар (ушбу сўзнинг этимологик маъноларидан бири — қарор топтириш) халқаро ҳуқуқ учун принципиал муҳим аҳамиятга эга. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун улардан баъзиларини санаб ўтиш kifоя. Халқаро ҳуқуқ (ХХ) институтлари сирасига ХХ субъектларини, ХХ да эътраф этишни, ХХ да ҳуқуқий ворисликни, ХХ да аҳолини, халқаро баҳсларни ҳал этишда тинч воситаларни ва бошқаларни киритиш мумкин.

12. ДИПЛОМАТИЯ ВА КОНСУЛЛИК ҲУҚУҚИ

Халқаро ҳуқуқнинг энг қадимий соҳаларидан бири бўлишига қарамай, яқин вақтга қадар у қоғозга туширилмаган халқаро ҳуқуқнинг оддий соҳаси бўлиб келди. Фақат 1960 йилларга келиб дипломатия ва консуллик муносабатларини мувофиқлаштирадиган меъёрларнинг асосий қисми умумлаштирилиб системалаштирилди ва иккита асосий халқаро шартнома кўринишида баён этилди. Булар — дипломатия муносабатлари тўғрисидаги 1961 йилги Вена Конвенцияси ва консуллик муносабатлари тўғрисидаги 1963 йилги Вена Конвенцияси. Улардан сўнг давлатларнинг универсал тусдаги халқаро ташкилотлар билан муносабатларидаги вакилликка оид 1967 йил Конвенцияси, махсус миссиялар тўғрисидаги 1969 йил Конвенцияси, халқаро ҳимоя остидаги шахслар ва дипломатик агентларга қарши жиноятларнинг олдини олиш ва уларни жазолаш тўғрисидаги 1976 йил Конвенцияси каби махсус шартномалар тузилди — шу билан бирга улар замонавий дипломатия ва консуллик ҳуқуқининг асосини ташкил этади.

Дипломатия ва консуллик ҳуқуқи — ўз субъектларининг ташқи муносабатлар соҳасидаги расмий фаолиятини мувофиқлаштирувчи халқаро ҳуқуққа оид меъёрлар тизими демакдир.

Дипломатия, ана шундай расмий фаолият воситаси сифатида: тор маънодаги — «музокаралар юритиш санъати»дан кенг маънодаги — «ташқи сиёсат механизми» деган турлича таърифларга эга.

Таниқли совет дипломати ва элчиси А.М.Коллонтай таъбири шу каби тушунчалар ичида ўзига хослиги билан ажралиб туради: — дипломатия — «дўст орттириш маҳорати». Ушбу жумла замонавий халқаро ҳуқуқнинг ижтимоий-сиёсий мақсади ва моҳиятига — Ер юзида яшовчи инсонлар учун тинчлик, эрк ва тараққиёт тушунчасига тўла-тўқис мос тушади.

Дипломатия фаолиятининг тавсифи — сиёсий ва расмий бўлиб, унинг умумий концепцияси 1961 йилги Конвенция дипломатлар зиммасига юклаган вазифалардан бирида ифодаланган — ўзи вакил бўлган ҳамда мезбон давлатлар ўртасидаги дўстона муносабатларни рағбатлантиришдан иборат.

Хўш, дипломатик ваколатхонанинг ҳамда унинг раҳбарининг ўзи рўйхатга олинган давлатдаги асосий вазифаси нимадан иборат?

1961 йилги Конвенцияга биноан, аввало — ушбу мамлакатда ўз давлати номидан вакил бўлиш, сўнг — мезбон мамлакатда ўз давлати ва унинг фуқаролари манфаатларини ҳимоя қилиш. Ундан ташқари ўзи қаерда рўйхатга олинган бўлса, шу давлат билан музокаралар олиб бориш. Ваколатхона ва унинг ходимлари мезбон-давлатнинг шарт-шароитлари, ҳодисалари, сиёсий ва ўзга йўналишларини аниқлаб олиш ҳуқуқига эга. Қатъий талаб — ушбу ва бошқа вазифаларини амалга оширишда ваколатхона ва дипломатлар мезбон давлатнинг қонунини бузмасликлари ва халқаро ҳуқуққа қатъий риоя қилишлари шарт.

Ўз ваколат вазифаларини бажаришда элчихона (миссия) иммунитет (тинтув, мусодара, ҳибсга олиш, ижро этиш ҳаракатлари, шунингдек солиқлар, йиғимлар, божлардан) ва қатор жиддий имтиёзлардан (бинолар, архивлар, ҳужжатлар, дипломатия почтаси ва ёзишмалар дахлсизлиги, расмий муносабатлар эркинлиги,

ўз давлатининг байроғи ва нишонидан фойдаланиш эркинлиги) фойдаланади.

Дипломатия ваколатхонасидан фарқли равишда консуллик ваколатхонаси зиммасига, одатда, сиёсий вазифалар юкланмайди. Унинг вазифалари ўз давлатининг фуқаролари учун маъмурий ва нотариал хизматлар бажариш, давлатлар ва уларнинг фуқаролари ўртасидаги савдо, иқтисодий, ва маданий алоқаларнинг ривожланишига кўмаклашиш, ўз фуқаролари манфаатларини, жумладан маҳаллий судларда ҳимоя қилиш, ўз мамлакатининг денгиз ва ҳаво кемалари манфаатларига хизмат қилиш, ўз давлатини консуллик ҳудудидаги иқтисодий, маданий, сиёсий ҳаётдан хабардор қилиб туришдан иборат.

Давлат муайян мамлакатда фақат битта дипломатия ваколатхонасига эга бўлади, консулликлар эса бир нечта бўлиши мумкин.

13. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚДА МАСЪУЛИЯТ

Давлат ички ҳуқуқидаги каби, халқаро ҳуқуқда ҳам масъулият икки чамбарчас боғлиқ талабга эга: а) ҳуқуқ талабларини бажариш мажбурияти ва б) ҳуқуқ талабларини бажаришга мажбур қилиш.

Халқаро ҳуқуқ меъёрларини бажариш, уларга риоя қилиш мажбурияти — халқаро ҳуқуқ тартиботининг асосидир. Уларни бузиш халқаро миқёсда мажбур қилишга олиб келади.

Маълумки, миллий ҳуқуқда масъулият икки асосий ҳолда юзага келади: а) бошқа ҳуқуқ субъектига моддий зарар етказиш ва б) бошқа субъектлар ҳуқуқларини бузиш. Халқаро ҳуқуқда асосан шулардан иккинчиси юз беради ва аҳамиятли ўрин тутади. Халқаро ҳуқуқдаги ҳуқуқбузарлик, миллий ҳуқуқдаги каби ё ҳуқуққа зид ҳаракатларнинг, ёки ҳаракатсизликнинг натижаси бўлиши мумкин.

Халқаро ҳуқуқда ким масъулият субъекти бўлади? Бу нафақат давлат ва халқаро ҳуқуматлараро ташки-

лотлар, балки жисмоний шахслар ҳамдир. Халқаро ҳуқуқ субъекти — давлат ва халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар — ўз ички ва ташқи органларининг ҳаракатлари учун масъулдир. Бу ҳолда улар ўзларига халқаро ҳуқуқ субъекти томонидан берилган ваколатлар чегарасидан чиққан ё чиқмаганликлари ҳисобга олинмайди. Давлат (халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар ҳам) ўз фуқаро (хизматчи)ларининг халқаро ҳуқуқ ўзга субъектларига ва чет элликларга қарши қилган ҳаракатлари учун масъулдир.

Халқлар ўз давлатлари сиёсати учун масъулдирлар.

Халқаро ҳуқуққа масъулиятнинг икки тури маълум: сиёсий (номоддий ва моддий). Улардан биринчиси турли шакл-кўринишга эга бўлиши мумкин: ресторация (халқаро ҳуқуқ субъектининг тил тегизилган шаъни ва кадр-қимматини тиклашга қаратилган маросим), сатисфакция (халқаро ҳуқуқнинг иззат-нафсига тегилган субъекти маънавий-сиёсий талабларини узр сўраш ёки ўзга йўл билан қондириш), давлат суверенитетини вақтинча чеклаб қўйиш ва ҳоказо. Моддий масъулият моддий зарарни тўлдиришда ифодаланади ва куйидаги шаклларга эга: репарация (одатда — уруш учун товон пули тўлаш, лекин фақат бевосита зарарларни ва халқаро жинойт қилганлиги учун жавобгарлик сифатидаги жарима), реституция (мол-мулкларини қайтариб бериш ёки вайрон этилганларни қайта тиклаш), зарар ўрнини тўлдириш (ҳаво, космосга, чегарага оид ва ўзга низоларга оид).

Халқаро ҳуқуқда жавобгарлик меъёри халқаро ҳуқуқбузарликнинг оғирлигига боғлиқ. Улар орасида энг хавфлилари — халқаро жинойтлар: тинчликка қарши қаратилган жинойтлар (урушга тайёрланиш ва уни олиб бориш), мустамлакачилик, ҳарбий жинойтлар, инсониятга қарши жинойтлар, геноцид, ирқчилик ва ирқий камситишга йўл қўйиш ва ҳоказо. Умуман улар халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари ва субъектларнинг асосий ҳуқуқларини поймол қилишда ифодаланган ҳуқуқбузарликлардир.

Ўта оғир жиноятлардан бири босқинчилик (агрессия) ҳисобланади. Босқинчи (агрессор)нинг суверен ҳуқуқлари чеклаб қўйилиши, у қуролсизлантирилиши, армияси тарқатиб юборилиши, қурол ишлаб чиқариши вақтинча тақиқланиши, вақтинча чет эл қўшинлари киритилиши, ташқаридан назорат ўрнатилиши мумкин. Босқинчи давлат раҳбарлари, ҳарбий жиноятлар ва тинчлик ва инсониятга қарши жиноятларнинг ташкилотчилари ва ижрочилари халқаро ёки миллий жиноий жавобгарликка тортиладилар. Мисол: нацист жиноятчилар устидан ўтказилган Нюрнберг ҳарбий трибунали ва япон милитаристлари устидан ўтказилган Токио трибунали. 1969 йилдан бошлаб бу каби жиноятчилар жиноятдан кейин ўтган мухлатдан қатъи назар жазоланишлари шартлигини уқдирувчи халқаро конвенция кучга кирди.

Халқаро ҳуқуқда жавобгарлик чоралари сифатида қуйидаги санкциялар назарда тутилади: репрессалиялар (жавоб чоралари), тан олмаслик, ваколатли вакилини чақириб олиш, у ёки бу турдаги ёки барча муносабатларни узиш ва ниҳоят, ўз-ўзини ҳимоя қилиш. Ушбу санкциялар жамоа (иттифоқ) тусига эга бўлиши мумкин. Санкциялар халқаро ташкилот доирасида ҳам амалга оширилиши мумкин: аъзоликка қабул қилмаслик, аъзолигини тўхтатиб туриш, аъзоликдан чиқариш, биргаликдаги ҳарбий чоралар (огоҳлантириш, намойиш қилиш, куч ишлатиш).

14. ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРДА КУЧ ИШЛАТИШ БИЛАН ТАҲДИД СОЛИШ ЁКИ УНИ ҚЎЛЛАШДАН ТИЙИЛИШ

Халқаро ҳуқуққа мувофиқ нималарга қарши куч ишлатиш ёки куч ишлатиш билан таҳдид солиш мумкин эмас?

Аввало — исталган давлатнинг ҳудудий бутунлиги ва сиёсий мустақиллигига, ундан сўнг — исталган халқнинг

Ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, эрки ва мустақиллигига қарши ва ниҳоят, умуман — БМТ мақсадларига зид бўлган йўллар билан таҳдид солиш тақиқланади.

Халқаро ҳуқуқ куч ишлатиш ёки куч ишлатиш билан таҳдид солишдан халқаро муаммоларни ҳал этиш воситаси сифатида фойдаланишни тақиқлайди. Ушбу умумий қоидадан фақат иккита истисно бор, холос. Уларнинг ҳар иккиси ҳам БМТ уставида кўзда тутилган. Халқаро тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш учун асосий масъулиятни ўз зиммасига олган БМТ Хавфсизлик Кенгаши тинчликка таҳдид пайдо бўлган ёки тинчлик бузилган ё босқинчилик акти амалга оширилганда «Халқаро тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш учун зарур бўладиган ҳаво, денгиз ёки қуруқликдаги қўшинлар ёрдамида шундай ҳаракатларни амалга оширишига» (БМТ Уставининг 42-моддаси) ваколат берилган. Шу билан бирга Кенгашнинг ана шундай қарорлари фақат унинг доимий беш аъзосининг овози мос тушгандагина қабул қилиниши мумкин.

Иккинчиси истисно — харбий хуруж, босқинчиликка қарши яқка тартибдаги ёки жамоавий ҳимояланиш. Бироқ, бундай ҳолда (БМТ Уставининг 51-моддаси) уч шартга риоя қилиниши лозим: хуружни даф қилиш чоралари БМТ Хавфсизлик Кенгаши халқаро тинчлик ва хавфсизликни тиклаш учун зарур чораларни қўллашга қадар қонуний ҳисобланади; ўзини ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида зудлик билан Хавфсизлик Кенгашига хабар бермоқ зарур; ушбу чоралар Кенгаш зиммасига БМТ Устави томонидан юкланган ваколат ва масъулиятга дахл қилмаслиги лозим.

Ўзбекистон 1992 йилнинг 15 майида МДХ иштирокчилари томонидан имзоланган Жамоа хавфсизлиги шартномасининг иштирокчиси сифатида, бошқа давлатлар билан биргаликда ушбу актнинг 4-моддасида БМТ Уставининг 51-моддаси талабларини бажариш мажбуриятини олганлигини тасдиқлади.

Ушбу тамойил шунингдек ўзга давлат ҳудудига бостириб кириш учун номунтазам куч ёки қуролли тўда-

лар, жумладан, ёлланма аскарларни уюштириш ёки уюштиришни рағбатлантиришдан тийилишга мажбур этади. Шу билан бирга у ўзга давлатда фуқаролик уруши актлари ёки террорчилик актларини уюштириш, кутку солиш, ёрдам бериш ёки иштирок этишни, ё бўлмаса ўз худуди чегарасида куч ишлатиш ёки у билан таҳдид солиш билан боғлиқ актларни амалга оширишга қаратилган ташкилий фаолиятни рағбатлантиришни тақиқлайди.

Ушбу тамойил куч ишлатиш ёки у билан таҳдид солиш натижасида эга бўлинган исталган ўзлаштирилган худудга эгалик қилишни ноқонуний деб тан олади. У барча давлатларни халқаро тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш бўйича, жумладан халқаро кескинликни юмшатиш, ўзаро ишончни мустаҳкамлаш, қуроллар устидан назорат қилиш ва қуролсизланиш, БМТ хавфсизлик тизимини мустаҳкамлаш чоралари юзасидан ўз мажбуриятларини сидқидилдан бажаришга мажбур этади.

Ва, ниҳоят: «Куч» тушунчаси фақат ҳарбий маъно кашф этмай, балки у таъсир ўтказиши мумкин бўлган барча восита (иқтисодий, технология ва ҳоказо)ларни ўз ичига олади.

15. ДАВЛАТЛАР ТОМОНИДАН ХАЛҚАРО ИХТИЛОФЛАРНИНГ ТИНЧ ЙЎЛ БИЛАН ХАЛ ҚИЛИНИШИ

Халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб, унинг аҳамияти куч ишлатиш ёки куч ишлатиш билан таҳдид солиш тақиқланган шароитда айниқса улқандир. Мисол учун, 1992 йил 15 майда жамоавий хавфсизлик тўғрисидаги шартномани имзолаган МДХ иштирокчилари куч ишлатиш ёки у билан таҳдид солишдан ўзини тийиш тамойилига содиқ эканликларини тасдиқлаб, шу ернинг ўзида «ўзаро ва ўзга давлатлар ўртасидаги низоларни тинч воситалар билан ҳал қилиш мажбуриятини олишлари»ни ёзиб қўйдилар. Бу билан

улар БМТ Уставига кўра унинг аъзолари сифатидаги шунга ўхшаш мажбуриятларини тасдиқладилар.

Мазкур тамойил юзасидан халқаро ҳуқуқнинг асосий манбалари бўлиб, БМТ Устави (VI боб), 1970 йилги Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги декларация, Халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш тўғрисидаги 1982 йилги Манила декларацияси, Халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солиши мумкин бўлган низо ва вазиятларнинг олдини олиш ва уларни тугатиш, БМТнинг ушбу йўналишдаги роли тўғрисидаги 1988 йилги декларация хизмат қилади.

Юқорида санаб ўтилган ҳужжатлардан мазкур тамойилни қўллаш объекти сифатида низолар, шунингдек давом этиши билан халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солиши мумкин бўлган исталган вазиятлар (БМТ Уставининг 33-35 моддалари) эканлиги маълум.

Низо (ёки вазият)нинг турини аниқлашда, шунингдек низонинг исталган босқичида аралаштириш ёки кўриб чиқиш учун қабул қилишга ваколатли орган — БМТ Хавфсизлик Кенгаши, юридик тусдаги баҳслар юзасидан эса — БМТ Халқаро Суди сўнгги, ҳал қилувчи инстанция ҳисобланади.

Низо ва уни ҳал қилиш усуллари юзасидан томонларга қандай мажбурий талаблар қўйилади? Улар учта: вазиятни халқаро тинчлик ва хавфсизликни таҳдид остида қолдириш даражасида ёмонлаштириши мумкин бўлган ҳеч қандай хатти-ҳаракатга йўл қўймаслик; низони давлатлар, яъни биринчи навбатда низолашаётган давлатлар суверен тенглиги асосида ҳал қилиш; барча тинчлик мақсадидаги барча воситалардан, томонлар ўртасида битимга эришилгунигача қадар имконият борича фойдаланиш.

Ушбу воситалар нимадан иборат? Халқаро ҳуқуқ (БМТ Уставининг 33-моддаси, Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги декларация, Манила декларацияси, Низо ва вазиятларнинг олдини олиш тўғрисидаги декларация) асосий воситаларнинг рўйхатини келтиради. Бироқ бу рўйхат тўлиқ эмас. Бу — томонларнинг бево-

сита музокаралари, текширув, воситачилик, яраштирув, ҳакамлик, судда кўриб чиқиш, минтақавий органлар ёки битимларга мурожаат қилиш, шунингдек томонлар ҳоҳишига кўра исталган бошқа тинчлик воситаларидир.

Тинч йўл билан ҳал қилиш воситаларини танлаш — низолашаётган томонларга тегишли ҳуқуқ ва устунликдир. Барча қўлланган ҳаракатлар натижа бермаган тақдирда, низони мувофиқлаштириш ишига Хавфсизлик Кенгаши аралашади. Бироқ бундай қарор баҳснинг эртароқ босқичида ҳам қабул қилиниши мумкин. Ушбу ҳаракатларнинг сиёсий мазмуни — вазият, келишмовчилик ёки баҳснинг жанжалга, айниқса қуролли жанжалга айланиб кетишига йўл қўймаслик.

Низонинг исталган босқичида халқаро ҳуқуқнинг субъектлари ёки субъект бўлмаганлар (халқаро ноҳукумат ташкилотлар, давлатнинг юридик ва жисмоний шахслари) аниқ ҳуқуқий мажбуриятга эгадирлар — вазиятни кескинлаштируви ва халқаро тинчлик ва хавфсизликни хавф остида қолдириши мумкин бўлган ҳар қандай ҳаракатлардан ўзини тийиб туриш.

Ушбу тамойил, халқаро ҳуқуқнинг ўзга асосий тамойиллари каби умуман янги тузилма бўлмиш — МДХ учун, шу билан бирга хусусан Марказий Осиё давлатлари учун ҳам улкан амалий аҳамиятга эга.

16. ҲАР ҚАНДАЙ ЎЗГА ДАВЛАТ ВАКОЛАТИГА КИРАДИГАН ИШЛАРГА АРАЛАШМАСЛИК СИЁСАТИ

Халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб, уни жалб этиш масаласи, одатда, аввалгиси билан узвий боғланган бўлади. Чунки айнан ички ишларга аралаштириш низоли вазиятни келтириб чиқаради ва уни тинч йўл билан ҳал этиш заруратини пайдо қилади.

Ушбу тамойил бирон бир давлат ёки давлатлар гуруҳи, сабабидан қатъи назар, исталган ўзга давлатнинг ички ҳамда ташқи ишларига на бевосита, на билвоси-

та аралашигга ҳаққи йўқ. Ахир ташқи ишлар ҳам ички қонун томонидан бошқарилади.

Исталган давлатнинг ҳуқуқий субъектлигига қарши қаратилган қуролли аралашув ёки таҳдиднинг ўзи халқаро ҳуқуқнинг бузилиши бўлиб қолмай, балки давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий асосларига қаратилган ҳар қандай аралашувга ҳам йўл қўйиш мумкин эмас.

Бирон бир давлатнинг ўзга давлатни ўзига бўйсундириш ва шундан ҳандай бўлмасин имтиёзларга эга бўлиш мақсадида иқтисодий, сиёсий ёки ўзга исталган чоралар қўллашни ёки шундай ишни рағбатлантиришга ҳаққи йўқ.

Бундан ташқари, халқаро ҳуқуқ барча давлатларга ўзга давлат тузумини зўрлик билан ағдариб ташлашга қаратилган кўпоровчилик, террорчилик ёки қуролли фаолиятни уюштириш, рағбатлантириш, пул билан таъминлаш, ёки йўл қўйишини, шу билан бирга унга кўмаклашиш, шунингдек ўзга давлатнинг ички курашига аралашини тақиқлайди.

Мазкур тамойилга биноан халқларнинг миллий ўзига хослигини йўқотиш мақсадида уларга нисбатан куч ишлатиш ҳам ман этилади. Бу нафақат аралашмаслик тамойилининг, балки халқларнинг ажралмас ҳуқуқлари, биринчи навбатда ҳар бир халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш, мустақиллик ва озодликка бўлган ҳуқуқи бузилишига олиб келади.

Давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий тузумини танлаш жараёнига ва унинг натижаларига ҳар қандай кўринишда исталган давлат томонидан аралашигга ҳам йўл қўйиб бўлмайди. Бунда мазкур давлат аҳолиси, унинг халқи ўзи истаган ва яшаши мумкин бўлган тузумни танлаш масаласини мустақил ҳал этиши керак. Халқ ўзи рози бўлган тузумга лойиқдир (ҳатто ўзи танламаган бўлса ҳам).

Аралашмаслик тамойили — халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири бўлишига қарамай, унинг бузилиши — ҳозирги пайтга қадар халқаро муносабат-

ларда бир мунча кенг тарқалган ҳодиса. Аралашининг шакл ва турлари, бошқа ижтимоий ҳодисалар каби жамият ривожии билан унга боғлиқ равишда, инсоният ва халқлар ҳаётининг сиёсий, иқтисодий, илмий-техник, маданий жиҳатлари тараққий этиши билан бирга ривожланиб бормоқда. Илмий-техника соҳасидан мисоллар кўпчиликка маълум. Масалан, XX аср боши фантастлари тушига ҳам кирмаган ўзга давлат ҳудудини электрон воситалар ёрдамида тинглаш ҳозирга келиб воқеликка айланди. Мамлакат иқтисодиётини технология босқинчилиги ёрдамида эгаллаш (ёки бўйсундириш) ҳам замонамиз янгиликларидан биридир.

МДХ давлатлариларнинг, беистисно барчаси учун ҳам, шу каби муаммолар аҳоли турмушида яққол ва бевосита намоён бўладиган соҳаларда юзага келади. Уларнинг иқтисодий қийинчиликларидан фойдаланишни мазкур халқ ва давлатлар ишига аралашув деб атаб бўладими? Масалан, марказлаштирилган ҳукуматлараро (айтайлик, Халқаро Валюта Фонди) кредитлар ёки давлат кредитлари беришдан то иқтисодий ислохотлар кредиторлар учун мақбул (қулай) йўналишдан бормагунга қадар бош тортиш (ёки кечиктирмак)ни олсак.

17. ДАВЛАТЛАРНИНГ ЎЗARO ҲАМКОРЛИК ҚИЛИШ МАЖБУРИЯТИ

Халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб, зўравонликни тақиқлайдиган замонавий халқаро ҳуқуқ халқлар ва давлатлар ўртасидаги тинчлик ва хавфсизликни мустақамлашга қаратилганлигининг яна бир исботидир.

Хўш, мазкур тамойил қандай ҳамкорликни назарда тутаети? Фақат БМТ Уставининг мақсад ва тамойилларига мос келувчи ҳамкорликни. Масалан, тажовузкор иттифоқлар ва ҳуқуққа қарши ҳамкорликнинг бошқа шакллари тузиш тақиқланади.

Давлатлар сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тизимларидаги фарқлардан қатъи назар, халқаро муноса-

батларнинг турли соҳаларида халқаро тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш, шунингдек халқаро иқтисодий барқарорлик ва тараққиёт, халқларнинг тараққий этишига кўмаклашиш, ҳеч қандай таҳқирлашга йўл қўймасдан ҳамкорлик қилишлари шарт.

Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги Декларацияда айтилишича (6-модда), мазкур тамойилни амалга ошириш мақсадида:

а) давлатлар халқаро тинчликни ва хавфсизликни сақлаш ишида ўзга давлатлар билан ҳамкорлик қилдилар;

б) давлатлар инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва унга риоя қилиш, барча учун асосий эркинликлар бериш ва ирқий камситиш ҳамда диний тоқатсизликнинг барча шакллари тугатиш соҳасида ҳамкорлик қилдилар;

в) давлатлар ўзларининг иқтисодий, ижтимоий, маданий, техника ва савдо соҳаларидаги халқаро муносабатларини суверен тенглик ва аралашмаслик тамойилларига мувофиқ амалга оширадилар;

г) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг аъзоси бўлган давлатлар у билан ҳамкорликда унинг Устави тегишли қоидаларида кўзда тутилган биргаликдаги ва шахсий чораларни кўришлари шарт.

Ушбу жумлада шахсий ва жамоа бўлиб ўз-ўзини ҳимоя қилиш чоралари, шунингдек халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш бўйича чора-тадбирлар назарда тутилади.

Ҳамкорлик тамойили, халқаро ҳуқуқнинг ўзга асосий тамойиллари билан тенг равишда, МДҲ давлатлари, жумладан, Марказий Осиё минтақаси республикалари учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирнинг ўзидаёқ улар ҳамкорлигининг икки географик-сиёсий даражаси ҳақида — МДҲ доирасида ва умумжаҳон даражаси тўғрисида сўзлаш мумкин.

Шу билан бирга халқаро ҳуқуқнинг кўриб чиқиладиган ва асосий тамойилларига тўла мувофиқ равишда ушбу ёш давлатлар ўз минтақавий даражадаги ҳамкорликларини юридик жиҳатдан расмийлаштирадилар. Бир

ҳолда бу — 1990 йил июнда Алматидаги беш давлат учрашувидан бошланган Марказий Осиё — Қозоғистон ҳамкорлиги бўлса, иккинчиси уларнинг Эрон, Покистон ва Туркия томонидан 1964 йили барпо этилиб, 1992 йили унга Марказий Осиё республикалари ва Озарбайжон кирганидан сўнг янада жонланган Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилоти доирасидаги ҳамкорлигидир.

Албатта, иқтисодий ва сиёсий сабаблар уларнинг барча даражадаги ҳамкорлигининг бошланғич объектив омилдир. Бироқ қарорлар қабул қилиниб, шартнома шаклини ола бошлаган экан, ҳар бир шартномада, шунингдек ҳамкорликнинг турли даражадаги шартномалари нисбатида халқаро ҳуқуққа қатъий риоя қилинишини кузатиб бормоқ муҳим. Мазкур фаолиятда икки асосий йўналиш мавжуд: ҳар бир битимнинг халқаро ҳуқуқ асосий тамойилларига ва унинг иштирокчиларининг ўзга шартномалар бўйича мажбуриятларига мувофиқлигини текшириш; турли даражадаги икки томонлама ва кўп томонлама шартномалар ўртасидаги юридик, жумладан, халқаро ҳуқуқий зиддикларни бартараф қилишдир.

18. ХАЛҚЛАРНИНГ ТЕНГ ҲУҚУҚЛИЛИГИ ВА ЎЗ ТАҚДИРИНИ ЎЗИ БЕЛГИЛАШ ҲУҚУҚИ

Ушбу тамойил халқаро ҳуқуқнинг умум тан олинган тамойиллари орасида энг янгиларидан бири бўлиб қолмай, (биринчи бор БМТ Уставида 1945 йили қайд этилган), шу билан бирга у ўзига хос ва нодир ҳамдир. Шу каби тамойиллардан фарқли тарзда унинг субъекти «давлат» эмас, балки «халқ»дир.

50-60-йилларда мустамлакачиликдан озод бўлишнинг шиддатли жараёни ва собиқ СССР ва Югославия ҳудудларидаги миллатлараро ҳозирги ихтилофлар билан боғлиқ равишда халқаро ҳуқуққа оид адабиётларда урушдан кейинги дастлабки йиллар ушбу тамойилнинг расмий ва юридик жиҳатдан мажбурий эмаслиги, унинг

«қатъий» ҳуқуқ меъёри эмаслиги тўғрисидаги тезис учраб турибди.

Шу аснода ками билан иккита ўхшаш, бир вақтнинг ўзида — универсал манба мавжуд: БМТ Устави биринчи моддасининг 2-банди ва 1966 йилги инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги иккала халқаро пактнинг 1-моддаси. Ҳар иккала манба ҳам МДҲ иштирокчилари учун СССР ҳуқуқий ворислари сифатида мажбурийдир.

Ушбу манбаларга мувофиқ, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига:

— барча халқлар эгадирлар, яъни ҳар қандай халқнинг субъекти ҳисобланади;

— халқнинг ўзи томонидан сиёсий мақомини белгилаши ва ўз иқтисодий-ижтимоий ва маданий тараққиётини таъминлашини кўзда тутари;

— қуйидагилар кафолатланади: а) барча давлатларнинг ушбу ҳуқуқни рағбатлантириш ва ҳурмат қилиш мажбурияти ва б) халқнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини қатъий туриб ҳимоя қилиш ҳуқуқи.

Мазкур тамойилнинг ана шу асосий таркибий қисмларидан ҳар бирини кўриб чиқайлик. Лекин даставвал унинг биринчи қисмида тўхталиб ўтамиз. «Тенгҳуққилик» халқларнинг юридик тенглигини, уларнинг ҳар қандай белгиларидан қатъи назар суверен тенглигини англатади. У хусусан ҳар бир халқнинг ҳуқуқларини, жумладан, ҳар қандай ўзга халқнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш ҳуқуқини ҳам ҳурмат қилиш мажбуриятини назарда тутари.

Авваламбор тараққиёт, аниқроғи, — зўрлик билан аралашилмайдиган, эркин тараққиёт (бу тўғрида янглиш фикрлар ҳам мавжуд). Сиёсий мақом масаласи фақат ана шундай тараққиёт кафолати сифатидагина пайдо бўлади; у тараққиётга ҳалал беришганида кескинлашади. Ана шундай ҳолларда ташқи, шу билан бирга ички эгоцентрик (ўз мақсадини кўзлаган) доираларга ўз тақдирини ўзи белгилаш муаммосини фақат сиёсий томонга, мустақилликка буриб юбориш сиёсий жиҳатдан қулай. Барча давлатлар 1970 йилги Халқаро ҳуқуқ

тамойиллари тўғрисидаги декларацияда, сиёсий мақом тушунчаси остида «сиёсий ва мустақил давлатни яратиш, мустақил давлатга эркин равишда қўшилиш ёки у билан бирлашиш ё бўлмаса исталган бошқа сиёсий мақом ўрнатиш» назарда тутилганига рози бўлдилар.

Халқаро ҳуқуқ тамойиллари халқ ўз мақоми ва тараққиётини эркин равишда белгилаши ва ўрнатишини талаб қилади. Бунинг учун энг мақбул усул бўлиб, аynиқса сўз халқнинг яшаш ва кун кечирishi билан боғлиқ тақдирий масалалари ҳақида борганда умумхалқ сўрови (плебисцит) ёки умумхалқ овоз бериши (референдум) деб тан олинади.

Кафолатлар ҳар бир ва барча давлатнинг «ушбу ҳуқуқни рағбатлантириш ва ҳурмат қилиш» мажбурияти фақатгина қоғозда қолиб кетмай, уларнинг тегишли ички қонунларига, ижроия ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятига ўтишидан иборат. Ушбу ҳуқуқни мамлакат ичкарисида поймол қиладиган давлат, шу билан халқ тақдири масаласини халқаро миқёсдаги муаммога айлантиради. Халқаро ҳуқуқнинг яна бир кафолати халқнинг барча қонуний, жумладан, қурол воситасида ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини ҳимоя қилиши, шунингдек ўзга давлат ва ташкилотлардан кўмак ва ёрдам сўраши ва уни олишидан иборат.

Ўзга ҳуқуқлар каби ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи — мутлақ ҳуқуқ эмас. Биринчидан, мазкур халқлар ўз тақдирини ўзи белгилаши ўзга халқларнинг шу каби ҳуқуқларини поймол қилмаслиги керак. Иккинчидан, ҳар бир ҳолда уни халқаро ҳуқуқнинг етти асосий тамойили қаторида кўриш лозим.

19. ДАВЛАТЛАРНИНГ СУВЕРЕН ТЕНГЛИГИ

Агар давлатлар халқаро ҳуқуқнинг асосий субъектлари эканлар, демак уларнинг тенглиги ва тенгҳуққлилиги — халқаро ҳуқуқ биносининг асосий фиштаридан бири эканлиги аён. Мазкур тамойилнинг ха-

лқаро ҳуқуқдаги ўрни ва аҳамияти ҳам шу билан белгиланади.

Суверен тенглик суверенитетлар тенглигини англатади. Суверенитет мавжудлиги — давлат ва халқнинг халқаро ҳуқуқ субъектлари сифатидаги мажбурий жиҳатигина эмас, балки улар халқаро ҳуқуқ муносабатларининг негизи ҳамдир. Бу уларнинг хусусияти, узвий тавсифидир. Айнан ана шу хусусияти билан (ва фақат шу билан) бошқа хоссаларига кўра фарқли халқаро ҳуқуқ субъектлари на фақат ўхшаш, балки бир хилдирлар. Бу уларнинг юридик тенглигини кафолатлайди.

Фақат ана шу сифатда улар қонуний халқаро шартномалар тузишлари, халқаро ташкилот ва конференциялар ва ҳоказоларда тенгҳуқуқли бўлиб иштирок этишлари мумкин.

Суверен тенглик барча давлатларнинг бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эканлигини англатиб, уларнинг барчаси иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ёки ўзга фарқлардан қатъи назар давлатлар халқаро ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси эканликларини англатади.

1970 йилги Халқаро ҳуқуқ тамойиллари декларацияда БМТнинг барча аъзолари суверен тенгликнинг таркибий қисмлари сифатида қуйидаги қоидаларни бир овоздан белгилаб қўйдилар:

«а) давлатлар юридик жиҳатдан тенг;

б) ҳар бир давлат тўлиқ суверенитетга хос бўлган ҳуқуқлардан фойдаланади;

в) ҳар бир давлат ўзга давлатларнинг ҳуқуқ субъекти эканлигини ҳурмат қилиши зарур;

г) давлатларнинг худудий яхлитлиги ва сиёсий мустақиллиги дахлсиздир;

д) ҳар бир давлат ўз халқаро мажбуриятларини тўлиқ ва сидқидилдан бажариши ва ўзга давлатлар билан тинч-тотув яшаши шарт».

Ушбу цитатада келтирилган икки тушунчага изоҳ бериш лозим бўлади. «Тўлиқ суверенитетга хос бўлган ҳуқуқлар» мазкур давлатнинг суверенлигидан, яъни худудида унинг ҳокимияти устунлигидан ва унинг ўз

ташқи сиёсатини мустақил равишда юритишдан автоматик равишда келиб чиқадиган ҳуқуқларни англатади. «Давлатнинг ҳуқуқ субъекти эканлиги»ни унинг ҳуқуққа қобиллиги (халқаро ҳуқуқ бўйича ҳуқуқларга эга бўлиш имконияти) ва фаолиятга қобиллиги (халқаро ҳуқуқда ўзи учун мажбуриятлар яратиш ва уларни бажариш имконияти)нинг йиғиндиси сифатида тушунмоқ лозим, чунки халқаро ҳуқуқда миллий ҳуқуқда булгани каби фаолиятга қобиллик (имконияти)дан маҳрум субъектнинг бўлиши мумкин эмас. Давлатнинг ҳуқуқ субъекти эканлигини ҳурмат қилиш — ҳуқуқий муносабатларда ўзига тенг деб билишдир.

Халқаро ҳуқуқнинг асосий негизларидан бири бўла туриб, суверен тенглик минг йиллар давомида ҳам катта, ҳам кичик масалаларни ҳал этишда одат тусига кирди. Масалан, у ёки бу давлатлараро конференция иштирокчилари ўртасида делегация аъзоларининг залда жойлашуви ёки бирор-бир маросимда уларнинг олдинма-кетинлиги юзасидан тез-тез мунозаралар келиб чиқарди. Натижада халқаро амалиётда (айниқса дипломатия ва шартнома амалиётида) «альтернат», яъни навбатлилик институти пайдо бўлди. Ўрта асрларда унга мувофиқ иштирокчиларни жойлаштириш ва шу каби ҳаракатлар лотин алифбоси тартибида, иштирокчи-давлатлар расмий номланишининг бош ҳарфларига кўра амалга оширилар эди. Ҳозирда бу мавзу ҳар гал махсус келишув йўсинида ҳал этилади (масалан, кўпинча инглиз алифбосини асос сифатида қабул қиладилар).

Ушбу институт халқаро шартнома амалиётида ҳам аниқ из қолдирди. Бундай ҳолда, кўп томонлама шартномани имзолаш тартиби барча учун ягона тизимни кўзда тутган бўлса, икки томонламаларида эса ушбу тартиб ўзгача: мазкур давлатда сақланаётган нусхада, биринчи бўлиб унинг вакили имзо қўяди.

20. ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ЎЗ МАЖБУРИЯТЛАРИНИНГ СИДҚИДИЛДАН АДО ЭТИЛИШИ

Ҳар қандай ҳуқуқ манбаларининг мавжудлигида мажбуриятлар таркибидаги меъёрлар таъминланмас экан, улар аҳамиятга эга бўлмайди. Халқаро ҳуқуқ меъёрлари давлат ички тизимидаги каби давлатдан устун турувчи мажбурлаш механизми бўлгани учун эмас, балки давлатлар ўз халқаро шартномалари бўйича зиммаларига у ёки бу мажбуриятни кўнгилли равишда олиб, ўзлари уларни бажарганликлари учун амалга ошади. «Сидқидилдан» тушунчасининг асосий маъноларидан бири ҳам ана шунда. Иккинчиси — шартнома матнига аниқ ва тўлиқ риоя қилиб, ўз мажбуриятини бажаришдан иборат. Ушбу мувофиқлик шартноманинг ҳар иккала (барча) иштирокчиларининг ўз мажбуриятларини бир хилда тушунишларига кўмакла- шади.

Ушбу тамойил халқаро ҳуқуқ каби қадимийдир. Рим ҳуқуқи замонидан уни латинча *pacta sunt servanda* (пакта сунт серванда) деб атаганлар ва атайдилар. Ана шу минг йилликлар давомида турли давр ва турли асосларда унинг кучи номақбул битимларга дахлдор бўлмаслиги учун истиснолар кўзда тутилган. Одатда, асослар маънавий (диний)-сиёсий тусга эга бўлган. Фақат 1945 йилга келиб замонавий халқаро ҳуқуқнинг асосий манбаи — БМТ Уставининг қабул қилиниши туфайлигина ана шундай истисно учун умум тан олинган ва юридик мезон пайдо бўлди. Мазкур тамойил БМТ Уставига мувофиқ бўлмаган мажбуриятларга дахлдор эмас.

Мазкур тамойилни қўллашнинг ушбу ўта муҳим мезони қуйидагиларни англатади:

— давлатлар БМТ Устави бўйича, замонамизнинг асосий ва барча учун мажбурий бўлган (универсал) шартномаси сифатида, ўз мажбуриятларини сидқидилдан адо этишга мажбурлар;

— улар ўзларининг ўзга шартномалари юзасидан фақат БМТ Устави бўйича мажбуриятларга мувофиқ

келадиган мажбуриятларини бажаришлари керак, яъни фақат унда халқаро ҳуқуқнинг барча учун мажбурий бўлган асосий тамойиллари юридик асосланган;

— давлатнинг бирон бир шартномаси мажбуриятлари унинг БМТ Устави бўйича мажбуриятларига зид келган ҳолда унинг Устав бўйича мажбурияти устунликка эга бўлиб, бошқа шартнома бўйича мажбурият эса — ноҳуқуқий (ёки ноқонуний)дир ва шу сабабдан амал қилиши мумкин эмас.

1969 йилги халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена Конвенцияси ва давлатлар ва халқаро ташкилотлар ёки халқаро ташкилотлар ўртасидаги шартнома ҳуқуқи тўғрисидаги 1986 йилги Вена Конвенцияси *pacta sunt servanda* тамойилини яна бир бор тасдиқладилар. Шу билан бирга 1969 йилги Конвенция шартнома иштирокчиси «ички ҳуқуқ қоидаларига шартномани бажармаганликни оқловчи сабаб сифатида важ қилиб кўрсатиши мумкин эмас»лигини (27-модда) кўзда тутди. Ушбу ҳуқуқбузарлик очиқ-ойдин, яъни ҳар қандай манфаатдор давлат учун объектив аниқ бўлиб, мазкур давлат ички ҳуқуқининг алоҳида аҳамиятга эга бўлган меъёрларига тегишли бўлган ҳолатлар (ушбу конвенциянинг 46-моддаси) истисно этилади.

Масалан, 1992 йил 15 майдаги давлатларнинг жамоавий хавфсизлиги тўғрисидаги Тошкент шартномаси Европа ва Осиёда жамоавий хавфсизлик тизимлари яратилганида (1-модда), халқаро хавфсизликнинг ўзга муҳим масалалари амалга оширилганида (2-модда), бир ёки бир неча иштирокчи — давлатлар ҳудудий бирлиги ва суверенитети хавфсизлигига хавф пайдо бўлганида (2-модда) «зудлик билан маслаҳат (консультация)лар ўтказишни» назарда тутди. Шартноманинг у ёки бу иштирокчиси ушбу актга қадар қабул қилинган Суверенитет тўғрисидаги декларация ёки бошқа бирор қонунга ишора қилиб, ана шундай консультациялардан бош тортиши мумкинми? Жавоб юзага келган муайян ҳақиқий, ҳам юридик вазиятга боғлиқ бўлиб, бироқ ана шундай савол пайдо бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

21. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА АСОСИЙ ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ҲУРМАТ ҚИЛИШ

1970 йили кодлаштирилган Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги БМТ декларациясидаги асосий тамойиллар ичида ушбу ҳуқуқ йўқ. Бироқ ўтган давр мобайнида мазкур тамойил умум томондан тан олинган ҳуқуқлар қаторидан жой олди. Бунга риоя қилиш 1945 йилдаги БМТ Уставида (кириш қисми, 1-модда, 3-банд; 55-модда; 62-модда, 2-банд ва ҳоказо) кўзда тутилганидек, халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашнинг асосларидан бири бўлиб қолди. Ушбу фикрнинг ишонарли далили: бугунги кунда инсон ҳуқуқини ҳимоя қилиш бўйича кўп томонлама асосий деб номланадиган конвенцияларнинг ўзигина 20 дан ортиб кетди.

Халқаро ҳуқуқ инсон ҳуқуқлари инсон шахсиятига хос қадр-қимматдан келиб чиқишини кўзда тутди. Уларнинг эркин тараққий этиши учун энг қулай ҳуқуқий шароит яратишга қаратилган бўлиб, халқаро ҳуқуқ устунлиги ва унга риоя қилган ҳолда миллий қонун томонидан ҳимоя қилинмоғи лозим.

Замонавий халқаро ҳуқуқда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари бўйича умумий тусдаги манбалар тўртта: 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси, 1966 йилги Иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, 1966 йилги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унинг Факультатив баёни (протоколи) (ҳар иккала пакт ва баён 1976 йилдан кучга кирган). Ушбу актлар йиғиндисини Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Билль деб атайдилар.

Улардан ташқари ҳозирда ҳам инсон ҳуқуқларини таъминлаш, шу билан бирга инсон ҳуқуқларининг махсус соҳалари юзасидан 20 дан ортиқ конвенция мавжуд. 1949 йилги Иш ҳақини муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенция, 1951 йилги Қочоқлар мақоми тўғрисидаги конвенция, 1952 йилги Оналикни муҳофаза

қилиш тўғрисидаги конвенция, 1961 йилги Фуқаролиги бўлмаган шахслар миқдорини қисқартириш тўғрисидаги конвенция ва бошқаларини биринчи соҳа қаторига қўшиш мумкин бўлса, иккинчилардан: 1948 йилги Геноцид жиноятининг олдини олиш ва унинг учун жазо бериш тўғрисидаги конвенция, 1965 йилги Барча шаклдаги ирқий камситишларни тугатиш тўғрисидаги халқаро конвенция, 1968 йилги Ҳарбий жиноятлар ва инсониятга қарши жиноятларга нисбатан жазолаш муддати ўтганлиги қондасини қўлламаслик тўғрисидаги конвенция, 1989 йилги Бола ҳуқуқлари конвенцияси ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Мазкур тамойилга мувофиқ, давлатлар барчанинг ирқи, жинси, тили ва динидан қатъи назар инсон ҳуқуқларини ва асосий эркинликларини ҳурмат қилишлари шарт. Улар фуқаролик, сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ва эркинликларни БМТ Устави, Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси ва ўзга қонунларнинг мақсад ва тамойилларига мувофиқ равишда самарали амалга оширилишини рағбатлантириши ва ривожлантириши шарт.

Ҳудудида миллий ва диний озчиликни ташкил этган гуруҳлар мавжуд бўлган давлат ана шу озчиликка оид шахслар ҳуқуқини ҳурмат қилиши, қонун олдида тенг кўриши, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларидан амалда фойдаланишига тўлиқ имконият бериши ва шу билан уларнинг ушбу соҳадаги қонуний манфаатларини ҳимоя қилиши лозим.

Давлатлар, шунингдек ўзаро муносабатларида ҳам инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилишлари, жумладан, БМТ билан ҳамкорликда ҳам, жаҳонда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларининг умумий ва самарали тарзда амалга оширилишига эришишлари лозим. Улар шахслар ва халқлар ўзларининг инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари соҳасидаги ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини билишлари ва шунга мувофиқ ҳаракат қилишлари учун тегишли шароит яратиб беришга мажбурдирлар.

Халқаро ҳуқуқнинг барча манбалари, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш — дунёда халқаро хавфсизлик, барқарорлик ва тараққиётнинг асосий шартларидан бири эканлигини тасдиқлайди.

22. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚДА ФУҚАРОЛИК

Фуқаролик тушунчаси деганда индивид — жисмоний (шунингдек, юридик) шахснинг уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаб берувчи ушбу муайян давлат билан муқим ҳуқуқий алоқаси тушунилади. XX аср бошларида фуқаролик масалалари деярли тўлалигича миллий қонунлар қўли остида эди. Аср охирига келиб ҳолат ўзгарди — фуқароликнинг тобора кўпроқ жиҳатлари халқаро ҳуқуқ доирасида кўриб чиқилмоқда. Бу кўп томонлама конвенцияларда қайд этилиб, уларда давлатлар кўнгилли равишда фуқароликнинг у ёки бу йўналишида барча учун умумий тартиб ўрнатилишига рози бўладилар. Фуқароликни қабул қилиш ва уни йўқотиш шартлари ва жараёни — давлатнинг суверен ҳуқуқи соҳасида бўлса ҳам, бугунги кунда давлатлар ўз-ўзини бирхиллаштирилган қоидаларга бўйсундирган ўндан ортиқ универсал акт (қонун)лар амал қилмоқда.

1948 йилдаёқ Инсон ҳуқуқлари умумий декларацияси 15-моддасида «ҳар бир инсон фуқаролик ҳуқуқига эга» ва «ҳеч ким ўз фуқаролигидан ўзбошимчалик билан ёки фуқаролигини ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин эмас»лиги тўғрисидаги иккита муҳим қоида ёзиб қўйилган эди. Гап шундаки, иккинчи жаҳон уруши жараёни ва натижасида фуқаролик асосий инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини мустақамлаб ёки бузганида давлатлараро муносабатларга бевосита таъсир кўрсатиши амалда барча тан олган ҳодисага айланиб, бу 1948 йилги Умумий декларация ва 1966 йилги Инсон ҳуқуқлари пактларининг кириш қисми (преамбула)сида ёзиб қўйилган. Шу сабабдан, масалан, Фуқаро-

лик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда (25-модда) давлатларга тўғридан тўғри ўз фуқароларига:

«а) давлат ишларини юритишда иштирок этиш...

б) ҳақиқий даврий сайловларда овоз бериш ва сайланиш...

в) ўз давлатида умумий тенглик шартларида давлат хизматида ишлаш» ҳуқуқи ва имкониятини беришга кўрсатма берилади.

Ушбу халқаро ҳуқуқнинг миллий ҳуқуқ соҳасига «кириб келиши»нинг асосий мотиви бир қатор кўп томонлама конвенциялар тузилишига сабаб бўлди. Чунончи, 1957 йили турмуш қурган аёл фуқаролиги тўғрисидаги конвенция имзолаш учун очилган эди (1958 йилдан кучга кирди). У янги тамойилни ўрнатди — чет эллик билан турмуш қуриш ёки ажралиш ёхуд никоҳ иттифоқи мавжудлиги даврида эри фуқаролигининг ўзгариши «хотинининг фуқаролигида автоматик тарзда акс этмайди» (1-модда). Бу мазкур соҳада аёллар тенгҳуқуқчилигини ўрнатишгина эмас, балки халқаро муносабатлар учун номақбул жараён, яъни фуқаролиги бўлмаган шахслар (апатридлар) сони ёки икки ё ундан ортиқ фуқаролиги бўлган шахслар (бипатридлар) сонининг ортиб бориши жараёнини қисқартиришга қаратилган акт ҳам бўлди. Бунга хусусан Қозоғистон Республикаси Конституциясининг 4-моддаси асос беради. Шу билан боғлиқ равишда 1954 йили Апатридлар мақоми тўғрисидаги конвенция, 1961 йилда эса Фуқаросизликни қисқартириш тўғрисидаги махсус конвенция қабул қилинди.

Апартейд жиноятининг олдини олиш ва унинг учун жазолашнинг 1973 йилги халқаро конвенцияси ана шу каби жиноятлар таркибига бирор бир ирқий гуруҳга мамлакат ҳаётида иштирок этишга ҳалал берадиган ёки хусусан мазкур гуруҳ аъзоларини фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум қилиш йўли билан уларнинг тўқис ривожланишига ҳалал берадиган шароит яратишга қаратилган «қонун тусидаги ва ўзгача исталган чоралар»ни ҳам қиритди (2-модда).

Фуқароликнинг баъзи жиҳатлари урушдан кейинги даврда дунёнинг у ёки бу ҳудудида қочоқлар муаммосининг юзага келиши билан боғлиқ равишда халқаро тусга эга бўлди. Улар умумжаҳон миқёсида 1951 йили қабул қилинган Қочоқлар Мақоми тўғрисидаги конвенция билан мувофиқлаштирила бошлаб, у 1967 йили Қочоқлар мақомига оид баён (протокол) билан тўлдирилди. Африкадаги озодлик ҳаракатлари ва давлатлардаги мустамлакачиликдан сўнгги тўқнашувлари билан боғлиқ равишда 1969 йили Африкада қочоқлар муамоларининг ўзига хос томонларини мувофиқлаштирувчи ўз минтақавий конвенцияси қабул қилинди.

Ўзлари фуқаро бўлмаган давлат ҳудудига келиб қолган, лекин унинг фуқароси бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқий мақоми тўғрисидаги масала фуқароликнинг халқаро-ҳуқуқий жиҳатларидан бири бўлиб қолди. Булар юқорида айтиб ўтилган қочоқларгина эмас, 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумий декларациясида 14-моддасидаёқ, «ҳар бир инсон таъқибдан (жиноий бўлмаган — РТ) бошқа мамлакатларда бошпана олиш ҳуқуқига эга ва ана шу бошпанадан фойдаланиши» кўзда тутилган. Ушбу қондан ривожлантира бориб БМТ 1967 йили ҳудудий бошпана тўғрисидаги декларацияни қабул қилди. 1985 йили эса у Ўзлари яшаб турган мамлакат фуқароси бўлмаган шахсларга нисбатан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги декларацияни қабул қилди.

23. ҚОЧОҚЛАР ВА ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

XX аср халқаро муносабатларининг ушбу долзарб муаммоси СССР учун давлат бўлиниб кета бошлаганига қадар назарий бўлиб келган эди. Ҳозирда МДХда қочоқлар муаммоси энг долзарб тусга эга бўлди.

Бугунги кунда халқаро ҳуқуқнинг қочоқлар бўйича икки универсал манбаи мавжуд: 1951 йилги Қочоқлар мақоми тўғрисидаги конвенция ва 1967 йилги Қочоқлар мақомига оид баён (протокол). 1951 йилги конвенция «қочоқ» тушунчасини қуйидагича талқин этади: бу

шундай шахски, у «ирқий белгиларга, диний эътиқодига, фуқаролигига, муайян ижтимоий гуруҳга оидлиги ёки сиёсий эътиқодларига кўра таъқиб қурбони бўлишдан асосланган тарзда хавфсираш туфайли ўз фуқароси бўлган мамлакат ташқарисида бўлиб, ушбу мамлакат ҳимоясидан фойдалана олмайди ёки шу каби хавфсираш натижасида бундай ҳимоядан фойдаланишни истамайди; ёхуд шу каби ҳодисалар натижасида муайян фуқароликка эга бўлмай, ана шундай хавфсираш туфайли ортга қайта олмайди ёки қайтишни истамайди».

Аммо Конвенция қуйидагиларга таъсир кучини ўтказмайди: а) тинчликка қарши жиноят, ҳарбий жиноят ёки инсониятга қарши жиноят содир этганлар; б) қочоқ бўлиб қолгунига қадар сиёсий бўлмаган оғир жиноят содир этганлар ва в) БМТ мақсад ва тамойилларига зид қилмишлар содир этганлар. Фуқароликни янги қабул қилган ва ўзининг янги фуқаролиги давлати ҳимоясидан фойдаланадиган ёки ўзи тарк этган мамлакатга қайтиб борган ёхуд ундан ташқарида қола туриб унинг ҳимоясидан фойдаланувчилар қочоқ ҳисобланмайди.

· Халқаро ҳуқуқ қочоқларни уларнинг ирқига, динига ёки келиб чиқиш мамлакатига кўра ҳар қандай камситишни тақиқлайди. Қочоқнинг шахсий мақоми у юридик жойлашган мамлакат қонунлари билан белгиланади. У мавжуд бўлмаганда эса, — ўзлари яшаб турган мамлакат қонунлари билан белгиланади. Конвенцияга мувофиқ, давлатлараро қочоқларнинг ўзлари ҳукумат ҳузурига ташриф буюриб, ўзларининг кириб келишлари ёки яшаб туришлари сабабини қониқарли тушунтириб беришлари шарти билан уларнинг ноқонуний киришлари, давлат ҳудудига ноқонуний кириб келишлари ёхуд жойлашганликлари учун жазоланмаслиги керак. Давлатлар қочоқларнинг кўчишига заруратсиз халал бермасликлари ва уларнинг ўзга мамлакатга чиқиб кетишида кўмаклашишлари шарт (31-модда).

Конвенция қочоқларнинг кўчадиган ва кўчмас мулки, уларнинг муаллифлик ва саноат ҳуқуқлари, ишга жой-

лашиш ва ижтимоий таъминот ҳамда ҳоказо масалаларини мувофиқлаштиради. Қочоқлар кучга эга бўлган йўл ҳужжатлари бўлмаганда ўзлари жойлашган давлатдан шахсий гувоҳномалар олишлари лозим. (21-модда).

Конвенция давлат ҳудудида қонуний тарзда яшаб турган қочоқларни фақат суд қарорига биноан ва давлат хавфсизлиги ва жамоат тартиботи мулоҳазаларига кўрагина кўчириб юборишга рухсат этади (32-модда). Шу вақтнинг ўзида улар қочоқларнинг жойлашиши ва фуқаролик олишини енгиллаштириб беришлари лозим. БМТ тизимида қароргоҳи Женевада жойлашган БМТнинг қочоқлар ишлари бўйича Олий комиссар Бошқармаси мавжуд.

1969 йили Африкадаги мустамлакачиликдан сўнг юзага келган тўқнашувлар натижасида бу қитъада қочоқлар муаммоларининг ўзига хос жиҳатларини мувофиқлаштирувчи минтақавий Конвенция қабул қилинган эди. Унда 1951 йилги Конвенцияда келтирилган қочоқ тушунчасининг таърифи такрорланиб, унга жиддий тўлдириш киритилган, яъни «қочоқ» атамаси, шунингдек «ташқи босқинчилик, эгаллаб олиш, чет эл ҳукмронлиги ёки у туғилиб ўсган ё фуқароси бўлган бутун мамлакат ёхуд мамлакатнинг бир қисмида ижтимоий тартибни жиддий бузган ҳодисалар туфайли ўз одатий яшаш жойини мажбуран тарк этиб, мамлакат ташқарисида ўзга жойлардан бошпана қидиришга мажбур бўлган ҳар қандай шахсга» нисбатан қўлланилиши кўрсатилган (1-модда, 2-банд).

24. ЧЕТ ЭЛЛИКЛАР ВА ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ

МДХ мамлакатлари, жумладан Марказий Осиё республикаларининг мустақилликка эришишлари оқибатларидан бири — уларда «ўзларининг» (иттифоққа тегишли бўлмаган) чет элликлар пайдо бўлишидир. Булар илгариги каби саёҳатчи сифатида келаётганлар ёки тадбиркорларгина эмас, балки янги тоифа — дав-

лат пойтахтларида жойлашган элчихона ва консулликларнинг ходимлари ҳамдир.

Давлатлар аҳолисининг, яъни унинг фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар, чет элликлар ва ҳоказолар ҳуқуқий мақомини мувофиқлаштириш масаласи — давлатнинг суверен ҳуқуқидир. Бироқ, юқорида айтилганидек, ушбу соҳаларда ҳам давлатлар ўзларини халқаро ҳуқуқ меъёрларига у ёки бу ҳажмда бўйсундиришга мажбурдирлар. Бунинг учун улар қатор кўп томонлама актлар қабул қилдилар. Булар орасида БМТ 1985 йилда қабул қилган, ўзлари яшаб турган мамлакат фуқароси бўлмаган шахсларга нисбатан Инсон ҳуқуқлари декларацияси каби умумий тусдаги ҳужжат ҳам бор.

Унда «чет эллик» деганда «ўзи жойлашган давлатнинг фуқароси бўлмаган ҳар қандай шахс»(1-мод.), яъни ҳам ўзга давлатларнинг фуқаролари, ҳам фуқаролиги бўлмаган шахслар (апатридлар) тушунилади. Қочоқлар ҳам чет элликлар ҳисобига киритилади.

Ҳар бир давлат чет элликларни киритиш ва уларнинг яшаб туриши шароитларига оид қонун ва қоидалар қабул қилиш ёки фуқаролари ва чет элликлар ўртасидаги фарқни белгилашга ҳақли. Бироқ шу каби қонун ва қоидалар ушбу давлат зиммасига олган халқаро-ҳуқуқ мажбуриятлари билан, жумладан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мажбуриятларига зид бўлмаслиги керак(2-мод.).

Чет элликлар, жумладан дипломатлар ва маҳаллий фуқаролик ва жиноий юрисдикциядан олинадиган бошқа шахсларнинг ҳам асосий мажбуриятлари, - ўзлари яшаётган ёки истиқомат қилаётган давлат қонунларига риоя қилиш, ушбу давлат халқи урф-одат ва анъаналарига ҳурмат билан муносабатда бўлишдан иборат.

Юқорида айтиб ўтилган Декларацияда давлатлар ички қонунларга мувофиқ ва қабул қилаётган давлатнинг халқаро мажбуриятларини ҳисобга олиб, чет элликлар унда, хусусан, қуйидаги ҳуқуқлардан фойдаланишларига рози бўлдилар: ҳаёт ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи; шахсий ва оилавий ҳаёти ёки турар жойига

ва хат ёзиш, олишига ўзбошимчалик билан ё ноқонуний аралашидан ҳимояланиш ҳуқуқи, одил судлов органлари қаршисида тенглик ва жинойат тафтишида таржимоннинг бепул ёрдамани олиш ҳуқуқи, турмуш ўртоғини танлаш, оила яратиш ҳуқуқи, фикрлаш ва виждон эркинлиги ҳуқуқи (жамоат хавфсизлиги, тартиби, аҳоли соғлиғи ёки маънавиятига ва ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига зарар етказмаган ҳолда); она тилиси, маданияти ва анъаналарини сақлаб қолиш ҳуқуқи, даромадлари, жамғарма ва ўзга шахсий пул маблағларини чет элга (ички валюта қоидаларини ҳисобга олган ҳолда) ўтказиш ҳуқуқи. Ундан ташқари, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро қонунларга мувофиқ келадиган демократик ички қонунлар доирасида, мазкур давлат ҳудудида қонуний равишда яшаётган чет элликлар қуйидаги ҳуқуқларга эга: мамлакатни тарк этиш, ўз фикрини эркин ифода этиш, тинч йиғинлар уюштириш, яқка тарзда ёки бошқалар билан бирга мулкка эгалик қилиш, эркин кўчиб юриш ва яшаш жойини эркин танлаш, маҳаллий фуқаро бўлган турмуш ўртоғи билан қайта бирлашиш. Уларни қийноқлардан ҳимоя қилиш, ғайриинсоний ва ғурурни поймол қиладиган муносабатдан, зўрлик билан ўтказиладиган тиббий ва илмий тажрибалардан муҳофазалаш таъминланади. Қонунан яшаб келаётган чет элликлар миллий қонун асосида шунингдек қуйидаги ҳуқуқлардан фойдаланадилар: хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган меҳнат шароитлари, ўз меҳнати учун одилона ва тенг ҳақ олиш, соғлиғини муҳофаза қилиш, тиббий ва ижтимоий хизмат, касбга оид ва ўзга ташкилот ва уюшмаларга аъзо бўлиш.

Ҳар қандай чет эллик ўзи фуқароси бўлган давлат ё унинг вакили бўлмиш мамлакат консулхонаси ёки дипломатик ваколатхонаси билан исталган вақтда эркин боғлана олиш имкониятига эга бўлиши лозим.

25. ХАЛҚАРО ҲУҚУҚДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА АСОСИЙ ЭРКИНЛИКЛАР

Аввалги мақолаларда айтиб ўтилганидек, иккинчи жаҳон уруши оқибатида жаҳоннинг кўпгина давлатларида, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари муаммоси давлат ҳукуматининг мутлақлашуви оқибатида унинг ўзбошимча ҳокимлиги соҳаси бўлмайд қолди ва халқаро ҳуқуқ томонидан келишиб белгиланган доира билан чекланиши зарурлигига рози бўлдилар. Шунингдек «асосий эркинликлар» тушунчасининг маъноси ҳақида изоҳ берилиб, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари масалаларида асосий халқаро-ҳуқуқий манбалар кўрсатиб ўтилди (21-мод.) Шу сабабли, бу ерда уларнинг умумий тавсифи хусусида, шунингдек ушбу соҳадаги халқаро механизм таърифига тўхталиб ўтиш лозим.

«Барча учун — ирқи, жинси, тили ва динидан қатъи назар инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига ҳурматни рағбатлантириш ва ривожлантириш»даги халқаро ҳамкорлик — халқаро ҳуқуқнинг БМТ Уставида унинг тўрт бош мақсадлари орасида қайд этилган замонавий субъектларининг асосий мажбуриятларидан биридир. Бунда 1966 йилги инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги, халқаро ҳуқуқнинг негиз манбалари бўлмиш ҳар иккала пактда кўрсатиб ўтилганидек, халқаро ҳуқуқ инсон ҳуқуқларининг «инсон шахсига хос қадр-қиммат»дан келиб чиқишига таянади.

1976 йилдан кучга кирган ҳар иккала пакт, халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи моҳиятини очиб берадиган (18-мод. қар.) ва унинг инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлар учун негиз бўлиб хизмат қилишини уқтириб ўтадиган ўхшаш моддалар билан дебочаланади. Ҳар иккала пакт инсоннинг ҳар қандай камситилишини тақиқлайди.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт: меҳнат қилиш, одилona ва қулай

меҳнат шароитлари, инсоннинг иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини ҳимоя қилувчи касба уюшмаларини яратиш, ижтимоий таъминот, оилани, онани, болаларни муҳофаза қилиш, муносиб турмуш даражаси, очликдан сақланиш, жисмоний ва руҳий соғлиқнинг «эришиб бўладиган энг юксак даражаси», таълим, маданий ҳаётда иштирок этиш, илмий тараққиёт натижалари ва уларни амалда қўллаш, муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқларни белгилайди.

Пакт махсус тарзда(25-мод.) «халқларнинг ўз табиий бойликлари ва ресурсларига тўлиқ ва эркин эгаллик қилиш ва улардан фойдаланишга доир узвий ҳуқуқи»ни тасдиқлайди. Бунга алоҳида эътибор бермоқ лозим, чунки баъзи МДХ республикаларининг алоҳида конституциявий актларида халқаро ҳуқуқнинг меъёрига зид равишда (уни бузиб), мазкур ҳуқуқ давлатга тегишли деб айтилади.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ҳар кимнинг қўйидаги ҳуқуқларини қарор топтиради: ҳуқуқий ҳимоя, жумладан мансабдор шахслар ўзбошимчалигига учраганида ҳуқуқий ҳимоя, ҳаёт ҳуқуқи, кийноқлардан ёки шафқатсиз, ғайриинсоний муносабат ёки хўрлашдан эркинлик; қуллик ва қул савдосининг «ҳар қандай кўринишидан» эркинлик; эркинлик ва шахсий дахлсизлик («Ҳар бир ҳибсга олинган шахсга ҳибсга олиш сабаби ва ушбу шахсга тақалаётган айб зудлик билан унга маълум қилинади» — 9-модда, 2-б.); ноқонуний ҳибсга олинган бўлса, товон пули тўланиши, озодликдан маҳрум этиш жойларида муруватли муносабат ва «инсон шахсига хос» кадр-қимматини ҳурмат қилиш, эркин ҳаракатланиш ва яшаш жойини эркин танлаш; исталган мамлакатдан, жумладан ўз мамлакатидан чиқиб кетиши, айбдорлиги қонунга кўра исботланмагунча айбсиз деб ҳисобланиш ҳуқуқи, ўзига қарши кўрсатма беришга ёки ўзини айбдор деб тан олишга мажбур этилмаслик, ҳуқуқий субъект эканлигининг тан олиниши, шахсий ва оилавий ҳаётига ёки турар жойи ва хат ёзиш, фикрлашига ўзбошимча ёки

гайриқонуний аралашувдан эркин бўлиш; виждон, фикр-лаш ва гоё билдиришда эркинлик (сўнгги икки ҳолда — ўзгалар ҳуқуқи, давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли соғлиғини бузмаган ҳолда), тинч йиғилишлар ўтказиш, уюшмалар тузиш эркинлиги; оила яратиш, уни ҳимоя қилиш; эр-хотин тенглиги; фарзандни ҳимоя қилиш; давлат ишларида иштирок этиш; қонун олдидаги тенглик ва қонуннинг тенг ҳимояси ва бошқалар. Этник, диний ва тил жиҳатидан озчиликни ташкил этганлар ўз маданияти, дини, тилига эга бўлиш ҳуқуқига эга.

Ҳозир дунёда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига риоя қилишни назорат қилишнинг ҳукуматлараро ва жамоат механизмларининг универсал ва минтақавий кенг тармоғи мавжуд. Универсал тармоқлар ичида — БМТ тизими, минтақавий тизимлар ичида эса — Европа тизими энг кенг тарқалган. БМТ тизимида: Бош Ассамблеянинг барча олти кўмитаси ва унинг баъзи кўмакчи органлари (Апартеидга қарши махсус кўмита ва бошқалар), Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш ўзининг кўмакчи органлари билан бирга (Инсон ҳуқуқлари комиссияси, Озчиликни хўрлашнинг олдини олиш ва ҳимоялаш кичик комиссияси, Аёллар аҳволи бўйича комиссия) ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро конвенцияларга мувофиқ таъсис этилган органлар.

26. ХАЛҚАРО ИНСОНПАРВАРЛИК ҲУҚУҚИ

Масаланинг тарихи. «Инсонпарварлик» («гуманизм») тушунчаси ҳар доим ҳам ҳозир биз уни XXI аср бўсагасида тушунганимиз каби қабул қилинмаганидан тарих гувоҳлик беради. Бироқ инсонларнинг инсонпарварликни ижтимоий ҳаётнинг яхшироқ, одил тузумига интилиш билан боғлашлари шубҳасиздир.

«Гуманизм» тушунчаси, яъни инсонийлик, латинча *humanus* — инсоний, *humanitas* — инсонийлик, инсон

табиати, илмлилик, яъни инсонга, унинг ижтимоий мавжудлиги ва онгига тааллуқли маъносини англатади.

Инсонпарварлик ўз тараққиёти жараёнида қатор босқичлардан ўтди. Инсонпарварлик тассавурлари Европада Уйғониш давридаёқ пайдо бўла бошлаган бўлса, Шарқда ундан ҳам аввал юзага келган эди.

XVII-XVIII асрларда инсон нодонлик асирлигидан озодликка чиқа бориб, ўзини ҳаётнинг олий қадрияти сифатида англай бошлади. Кейинчалик ўша замон илғор инсонларининг асарларида янада тараққий эттирилган «гуманизм» тушунчаси ўша давр ижтимоий турмушида пайдо бўлди.

1789 йилги Буюк француз революцияси ва 1787 йилда Америка конституциясининг қабул қилиниши ҳам инсонпарварлик ҳуқуқи ва инсон ҳуқуқларининг тараққий этиши ва оёққа туришига ижобий таъсир кўрсатди.

XIX асрнинг иккинчи ярми тўртта бошқа женевалик- Густав Муанье, Гийом-Анри Дюфур, Луи Аппиа ва Теодор Монуар кўмагида Женева фуқароси Анри Дюнан гоёсига кўра кейинчалик Халқаро Қизил Хоч қўмитасига айлантирилган «Бешлар қўмитаси» номи билан маълум, ярадорларга кўмак бериш қўмитасига асос солганлиги билан машҳур бўлди.

Шундан кейин кўп ўтмай Швейцария ҳукумати Женевада дипломатия конференциясини чақириб, бу ерда 1864 йилнинг 22 августида Ҳаракатдаги қўшинларда ярадорлар тақдирини енгиллатиш тўғрисидаги конвенция имзоланди.

Конвенция халқаро инсонпарварлик ҳуқуқини кодлаштиришга қўйилган биринчи қадам бўлди. Конвенция тиббиёт қисмлари ва уларнинг ходимларини ажратиш учун оқ матодаги Қизил Хоч шаклини киритди.

«Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи» тушунчасининг моҳияти. Ҳозирги пайтда XIX тушунчаси ягона таърифга эга эмас. Бу хусусда турли қарашлар мавжуд. Мисол учун, баъзи тадқиқотчилар «уруш ҳуқуқи» таърифини тавсия этсалар (Ф.Бербер, А.Фердросс), ўзгалар «Халқаро уруш ҳуқуқи» атамасидан фойдала-

нишни (Е.Барт), учинчилар — «уруш қонуни» (Л.Оппенгейм), яна бирлари «қуролли можаро» (С.Е.Нахлик) атамасини, бешинчилар «қуролли можаролар ҳуқуқи» жумладан фойдалананишни таклиф этадилар (БМТ, Д.Б.Левин, Л.И.Савинский).

Ҳозирги пайтда аксарият тадқиқотчилар «халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи» атамасини қўллашни маъқул деб топмоқдалар. Мазкур атама швейцариялик Жан Пиктега тегишли бўлиб, бир қатор халқаро актлар, жумладан қуролли можаролар даврида халқаро инсонпарварлик ҳуқуқини қарор топтириш ва тараққий эттириш масаласи юзасидан Женева дипломатия конференцияси (1974-1977й.) номидан ҳам ўрин олди.

Ҳозирга келиб XIX атамасини қўллаш бирмунча афзалроқ кўринади, чунки у аввалгиларга нисбатан анча кенг талқин қилинади.

Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, инсонпарварлик ҳуқуқи икки бўлимдан иборат: 1-сафдан чиққан ҳарбийлар манфаатини, шунингдек ҳарбий ҳаракатларда иштирок этмаган шахсларнинг манфаатларини муҳофаза қиладиган «Женева ҳуқуқи»; 2 — ҳарбий операцияларни амалга оширишда урушаётган томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайдиган ва зарба бериш воситаларини танлаш имкониятини чеклайдиган «Гаага ҳуқуқи».

Баъзи тадқиқотчилар (Ж.Пикте) инсон ҳуқуқларида умумий тамойиллар тақдим этилган бўлиб, шу вақтнинг ўзида инсонпарварлик ҳуқуқи эса фақат ўзига хос тусга эга деб ҳисоблайдилар, чунки у уруш инсон ҳуқуқларини амалга оширишга халал бериши ёки уларни чеklang қўйиши мумкинлигини ҳисобга олиб, уруш бошланганидагина қўллана бошлайди.

Инсонпарварлик ҳуқуқи фақат қуролли можаролар вақтидагина кучга кирса, инсон ҳуқуқи тўғрисидаги қонунлар асосан тинчлик вақтида амал қилади ва унинг уруш шароитида қўлланилишини чекловчи моддаларга эга. Ундан ташқари, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар давлат ва унинг ўз фуқаролари ўртасидаги,

инсонпарварлик ҳуқуқи эса — давлат ва душман давлат фуқаролари ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштиради.

Ўзгалар (И.П.Блишченко) фикрига кўра, XIX уч қисмдан иборат, яъни: тинчлик давридаги инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тартибини белгилайдиган халқаро-ҳуқуқий меъёрлар мажмуи; қуролли можаро вақтида инсоннинг оддий ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилиш тартиби; қуролланиш пойгасини чеклаш.

Т.Леско қуролли можаролар ҳуқуқи тўрт қисмдан иборат деб ҳисоблайди: халқаро уруш арафаси ҳуқуқи, халқаро уруш ҳуқуқи, XIX ва халқаро жиноий ҳуқуқ.

Шундай қилиб, XIX — халқаро ошкора ҳуқуқнинг жадал ривожланиб бораётган мустақил, умум қабул қилинган тамойиллар асосида, шунингдек уруш ва тинчлик масалаларини мувофиқлаштирувчи, шу билан бирга шахснинг энг тўлиқ ҳимоясини таъминлайдиган ва давлат ҳамда алоҳида жисмоний шахсларнинг масъулиятини белгилайдиган кўп томонлама битим ва таомиллар асосида амал қиладиган мустақил соҳаларидан биридир.

XIX манба ва тамойиллари. XIXнинг асосий манбалари шартнома ва таомиллар ҳисобланади. Илгари урушлар оддий ҳуқуқ ёрдамида мувофиқлаштирилган бўлса, 1864 йили Женева конвенцияси (ярадор ва ҳасталанган ҳарбийлар тўғрисида) қабул қилинганидан сўнг (XIX да кодлаштиришга асос солган биринчи конвенцион битим деб ҳисобланган), қатор бошқа ҳужжатлар юзага келди:

— 1868 йилги портловчи ўқлар тўғрисидаги Санкт-Петербург декларацияси;

— Қуруқликдаги уруш тўғрисидаги Гаага конференциялари (1899 ва 1907 йиллар), айнан: 1907 йилдаги тўртинчи Конвенция ва унга илова қилинган Низом; 1907 йилги ярадорлар, ҳасталар ва кема ҳалокатига учраганлар тўғрисидаги ўнинчи конвенция;

— 1925 йилги кимёвий қурол тўғрисидаги Баённома (протокол);

— Ҳарбий асирлар тўғрисидаги 1929 йилги Женева конвенцияси;

— Геноциднинг олдини олиш ва унинг учун жазо бериш тўғрисидаги 1948 йилги Конвенция;

— 1949 йилги Женева конвенциялари:

1. Куруқликдаги хасталар ва ярадорлар тўғрисида;

2. Хасталар, ярадорлар ва денгизда кема ҳалоқатига учраганлар тўғрисида;

3. Ҳарбий асирлар билан муомала қилиш тўғрисида;

4. Фуқаро бўлган шахсларни ҳимоя қилиш тўғрисида;

— Уруш даврида маданий бойликларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1954 йил конвенцияси;

— Кимёвий ва бактериологик қуролдан фойдаланишни тақиқловчи конвенция, 1972 йил;

— 1949 йил (1977) конвенцияларига қўшимча баённомалар:

1. Халқаро қуролли можаролар тўғрисида;

2. Халқаро тусга эга бўлмаган қуролли можаролар тўғрисида;

— миналар, ёндириб юбориш қуроли, парчаларини топиб бўлмайдиган снарядлардан фойдаланишни чекловчи 1980 йилги конвенция.

Ҳозирги вақтда ана шулар ХИҲ учун негиз бўлган асосий ҳужжатлардир.

Ундан ташқари ХИҲда асосий ва умумий **тамоийиллар** мавжуд.

Масалан, ХИҲнинг асосий тамойиллари деб қуйидагилар ҳисобланади:

— инсонпарварлик тамойили;

— инсонпарварлик ҳуқуқи тамойили;

— Женева ҳуқуқи тамойили;

— Гаага ҳуқуқи тамойили.

ХИҲ умумий тамойилларига қуйидагилар киритилади:

— дахлсизлик тамойили;

— хўрлашга йўл қўйиб бўлмаслик тамойили;

— хавфсизлик тамойили.

ХИҲнинг можаролар қурбонларига оид тамойиллари;

— бетарафлик тамойили;

- нормаллик тамойили;
- ҳимояланиш тамойили.

ХИҶнинг уруш ҳуқуқи (Гаага ҳуқуқи)га оид тамойиллари:

- шахсларга кўра чеклаш тамойили;
- уруш ҳаракатларини олиб бориш восита ва усулларига кўра чеклаш тамойили.

Бундан ташқари Қизил Хоч Халқаро қўмитаси ўз фаолиятининг етти асосий тамойилини эълон қилди:

- инсонпарварлик;
- беғаразлик;
- бетарафлик;
- мустақиллик;
- кўнгиллилик;
- бирлик;
- универсаллик.

ХИҶнинг барча асосий манбалари ва унинг тамойиллари ўзаро боғлиқ ва уларга риоя қилиш барча халқаро ҳуқуқ субъектлари учун мажбурий эканлигини қайд этиш лозим.

27. БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ. БОШ АССАМБЛЕЯ

Бош Ассамблея — БМТнинг энг ваколатли органи бўлиб, унинг ишида мазкур универсал ва ўз аҳамиятига кўра нодир ташкилотнинг аъзоси бўлган барча 85 давлат иштирок этади. Ундан ташқари Бош Ассамблея фаолиятида Нью-Йоркда БМТ қошида доимий кузатувчи мақомига эга давлатлар ҳам иштирок этади. Швейцария (1946 йилдан) ва Ватикан (1954 йилдан) шулар жумласига киради. Ҳукуматлараро ташкилотлар доимий таклиф этилганлар мақомига эга. БМТ Бош Ассамблеяси ўз сессияларида:

- халқаро тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлашга оид ҳар қандай масалаларни муҳокама қилади ва улар бўйича тавсиялар беради;

- тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш иши-

да давлатлараро ҳамкорлик масалаларини, жумладан қуролсизланиш ва қуролланишни мувофиқлаштириш масалаларини кўриб чиқади;

— сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий соҳалар, шунингдек, инсон ҳуқуқлари соҳасида тадқиқотлар ўтказиши ва халқаро ҳамкорликка кўмаклашиш мақсадида тавсиялар беради;

— низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш бўйича тавсиялар беради;

— БМТ Хавфсизлик Кенгаши ва унинг бошқа органлари маърузаларини тинглайди;

— БМТ бюджетини кўриб чиқади ва тасдиқлайди, унинг аъзолари бадаллари миқдорини белгилайди;

— Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш, Васийлик бўйича Кенгашнинг доимий аъзоларини сайлайди;

— Хавфсизлик Кенгаши билан биргаликда Халқаро Суд судьяларини сайлайди ва Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига кўра БМТнинг Бош Котибини тайинлайди;

— Халқаро Суддан исталган юридик масала юзасидан консултатив хулосалар сўрайди (талаб қилади);

— Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига кўра БМТга янги аъзолар қабул қилади.

Ҳар йили Бош Ассамблея ўзининг навбатдаги сессиясини сентябрь ойининг ҳар 3-сешанбасида бошлайди, бу ҳақда БМТ Бош Котиби унинг аъзоларини хабардор қилади.

Навбатдаги сессия кун тартибига кўриб чиқиш учун Бош Ассамблея томонидан Бош котиб томонидан тузилган масалалар киритилиб, улар БМТ аъзоларига маълум қилинади. Одатда, навбатдаги сессиянинг дастлабки кун тартибига, Бош Ассамблеянинг 1981 йил 30 декабрь ҳолатига кўра расмий тартиб қоидаларига мувофиқ қўйидаги масалалар киритилади.

а) ташкилот фаолияти тўғрисидаги Бош котиб маърузаси;

б) Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш, Васийлик бўйича Кенгаш, Халқаро Суд, Бош

Ассамблеянинг кўмакчи органлари ва махсус муассасаларининг маърузалари (бундай маърузалар тузилган битимларда кўзда тутилган бўлса);

в) Бош Ассамблея бундан аввалги сессияларидан бирида кун тартибига киритиш тўғрисида қарор қилган барча бандлар;

е) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ўзга бош органлари томонидан таклиф этилган барча бандлар;

д) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ҳар қандай аъзоси томонидан таклиф этилган барча бандлар;

е) кейинги молия йили бюджетига оид ва ўтган молия йили учун ҳисобот тўғрисидаги маърузага оид барча бандлар;

ж) Бош котиб Бош Ассамблея кўриб чиқиши учун киритиш зарур деб топган барча бандлар;

з) Уставнинг 35-моддаси, 2-бандига мувофиқ Бирлашган Миллатлар Ташкилоти аъзоси бўлмаган давлатлар томонидан таклиф этилган барча бандлар.

Махсус сессиялар исталган масала юзасидан чақирилиши мумкин. БМТ тарихида махсус сессия илк марта 1947 йили (28 апрель — 15 май) Фаластин тўғрисидаги масала бўйича чақирилган эди. Хавфсизлик Кенгаши талабига биноан чақириладиган махсус сессиянинг дастлабки кун тартиби расмий маросимлар қондасига биноан БМТ аъзоларига камида 14 кун аввал, Ташкилот кўпчилик аъзоларининг ёки кўпчилик қўшилган аъзолардан бирининг талабига кўра чақирилганда эса, — сессия очилишидан камида 10 кун аввал маълум қилинади. Дастлабки, кун тартиби сессияни чақириш тўғрисидаги билдириш билан бирга маълум қилинади.

Фавқулодда махсус сессиялар тинчлик учун хавф туғилганда, тинчлик бузилиб ёки босқинчилик рўй берганда чақирилади. Фавқулодда махсус сессиялар БМТ Бош котиби томонидан ана шундай сессияни чақириш тўғрисидаги Хавфсизлик Кенгашидан келиб тушган ва Кенгашнинг исталган 9 аъзоси овози билан қўллаб-қувватланган, БМТ аъзоларининг кўпчилиги талабига

кўра ёки БМТ аъзоларидан бирининг талабига сессия чақириш тўғрисидаги БМТнинг қолган аъзоларининг кўпчилиги қўшилиши тўғрисидаги талабнома олингандан сўнг 24 соат давомида чақирилади.

1956 йили БМТ тарихида биринчи маротаба фавқулодда махсус сессия бир вақтнинг ўзида икки сабабга кўра — 1 ноябрдан 10 ноябргача Сувайш канали юзасидан ва 4 ноябрдан 10 ноябрга қадар Венгриядаги аҳвол тўғрисидаги масала юзасидан чақирилган эди.

Бош Ассамблея ишида иштирок этиш учун Ташкилотга аъзо бўлган давлатлар делегацияси кўпи билан беш вакил ва беш муовиндан ва делегация учун зарур миқдордаги маслаҳатчилар, экспертлар ва тегишли мавқега эга шахслардан иборат бўлиши лозим. Вакил муовини делегация бошлигининг тайинлашига кўра вакил мажбуриятларини бажариши мумкин. Ҳар бир сессия бошида Бош Ассамблея Раиснинг таклифига кўра вакиллар ваколатини ва маърузалар тақдим этилишини текшириш бўйича Қўмитанинг 9 аъзосини тайинлайди. Давлат вакилларининг ваколати ва делегациялар рўйхати Бош котибга, имкон борича, сессия очилишидан камида бир ҳафта аввал тақдим этилиши лозим. Ваколатлар давлат раҳбари, ҳукумат раҳбари ёки ташқи ишлар вазири томонидан берилгандагина ҳақиқий ҳисобланади. Ўзбекистон қонунларига биноан вакилларнинг ваколати давлат раҳбари — Президент томонидан белгиланади.

Навбатдаги сессия фаолиятини юритиш учун унинг бошланишида мансабдор шахслардан Бош қўмита сайланиб, у Раисдан, раиснинг 21 муовини ва 7 асосий қўмита раисларидан иборат бўлади. Бош Қўмита таркибига ҳар қандай делегациядан биттадан ортиқ аъзо кирмаслиги лозим.

Ўз мажбуриятларини бажариш жараёнида Бош Ассамблея Раиси, одатда, овоз бермайди. Унинг учун унинг топшириғига биноан делегациянинг бошқа аъзоси овоз беради. Раис ўз фаолиятида Бош Ассамблея қарорларига бўйсунди.

БМТ Уставида кўрсатилганидек, Бош Ассамблея муайян вазифаларни бажариш учун зарур деб топган кўмакчи органларни таъсис этишга ҳам ваколатлидир. (22-модда).

Бундай органларга қуйидагилар киради:

а) Сиёсий масалалар ва хавфсизлик масалалари, жумладан, қуролларни мувофиқлаштириш қўмитаси (1-қўмита);

б) Махсус сиёсий қўмита;

в) Иқтисодий ва сиёсий масалалар бўйича қўмита (2-қўмита);

г) Махсус ва инсонпарварлик масалалари ва маданият масалалари бўйича қўмита (3-қўмита);

д) Васийлик, жумладан, ўз-ўзини бошқармайдиган худудлар масаласи бўйича қўмита (4-қўмита);

е) Маъмурий ва бюджет масалалари бўйича қўмита (5-қўмита);

ж) Ҳуқуқий масалалар бўйича қўмита (6-қўмита).

Бош қўмиталардан ташқари, Бош Ассамблея қўмиталар, кичик қўмиталар, комиссиялар, кенгашлар, минтақавий марказлар, масалан, Ваколатларни текшириш қўмитаси, Ҳинд океани бўйича махсус қўмита ва ҳоказоларни таъсис этиши мумкин.

Овоз бериш. БМТ Уставига (18-модда) биноан Бош сессиянинг ҳар бир аъзоси битта овозга эга.

Халқаро ташкилотларда қарорлар қабул қилиш тартибини қуйидагиларга ажратиш мумкин: 1. Аънанавий. 2. Концессуал. 3. Аралаш.

Бош Ассамблея учун БМТ аъзоси бўлган давлатлар иродасини овоз бериш йўли билан ифодаладиган аънанавий тизим хосдир.

Бош Ассамблеянинг муҳим масалалар бўйича қарорлари Ташкилот аъзолари ҳозир бўлганлари ва овоз беришда иштирок этганлари овозларининг учдан икки қисми (ёки малакали кўпчилиги) билан қабул қилинади. Бу каби масалалар БМТ Уставининг 18-моддаси 2- бандида белгиланган.

Бош Ассамблеянинг расмий тартиб бўйича қарорлари ташкилот аъзоларидан ҳозир бўлганлар ва овоз беришда иштирок этаётганлар оддий кўпчилик овози билан (ёки 50 фоиз + 1 овоз) қабул қилиниши мумкин (18-модда 3-банди).

Бош Ассамблея ишида иштирок этаётган, бироқ овоз беришдан тийилган, БМТ аъзоси бўлган давлатлар овоз беришда иштирок этаётганлар деб қаралади.

Номма-ном овоз бериш тартиби ўз хусусиятига эга: мисол учун, у Раис томонидан қуръага кўра белгиланадиган инглиз алифбоси тартибида ўтказилади. Овоз бериш якунлари мажлис ҳисоботига инглиз алифбоси тартибида Ташкилот аъзоларининг номлари бўйича киритилади. Номма-ном ёки механик овоз беришда БМТ аъзоси бўлган давлатлар «Ҳа», «Йўқ», ёки «Бетарафман» деб жавоб берадилар.

Овоз бериш масалаларига БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларда катта аҳамият берилади. Вақт ўтиши билан овоз бериш расмий тартиби тобора демократик тусга эга бўлиб бормоқда. Мисол учун, кейинги пайтда қарор қабул қилишнинг консенсус услуби кенг қўлланилмоқда. БМТ ҳужжатларига кўра, консенсус «овоз бермасдан умумий розиликка келиш, бироқ яқдиллик (бир овозлилиқ) шарт эмас», деб таърифланади.

Консенсус давлатларнинг оддий иродасини маълум қилишигина эмаслигини қайд этмоқ лозим. 1975 йилги Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича кенгашнинг якуний мажлиси акти консенсусга яққол мисол бўла олади. Овоз беришнинг мазкур тизими айниқса халқаро анжуманлар, кенгашлар ишида тобора кенгроқ қўлланилмоқда. Мисол учун, БМТ қуролсизланишга оид махсус сессиясининг фаолияти ҳам консенсусга асосланиб қурилди.

БМТ Уставининг 4-моддасига мувофиқ:

«1. Ташкилот аъзолигига қабул мазкур Устав бўйича мажбуриятларни зиммасига олган ва, Ташкилот фикрига кўра, ушбу мажбуриятларни бажара оладиган ва

бажаришни истаган барча бошқа тинчликсевар давлатлар учун очиқ.

2. Ҳар қандай ана шундай давлатни Ташкилот Аъзолигига қабул қилиш Бош Ассамблеясининг қарори билан Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига биноан амалга оширилади».

Ана шу билан боғлиқ равишда 1948 йилдаёқ БМТ Халқаро Суди ўз консултатив хулосасида БМТга қабул қилиш учун талаб этиладиган беш мезонни кўрсатиб ўтди. Улар қуйидагилардан иборат:

- 1) давлат,
- 2) у тинчликсевар бўлса,
- 3) Уставда баён этилган мажбуриятларни зиммасига қабул қилса,
- 4) ушбу мажбуриятларни бажара олса,
- 5) уларни бажаришни истаса.

БМТга янги аъзоларни қабул қилиш учун давлат номидан Бош котиб номига расмий акт шаклидаги ариза берилиб, унда давлатнинг Устав қоидаларини эътироф этиш ва бажариш бўйича мажбуриятлари акс эттирилган бўлиши шарт.

БМТ Бош котиби ариза нусхасини маълумот тариқасида Бош Ассамблеяга, БМТ аъзоларига юборади; бу ҳақда Хавфсизлик Кенгаши аъзолари ҳам хабардор этилади.

Хавфсизлик Кенгаши қабул тўғрисидаги аризани кўриб чиқади ва ўз хулосасини ёзма равишда тақдим этади.

Хавфсизлик Кенгаши ваколатига — ушбу давлат Хавфсизлик Кенгаши нуқтаи назаридан тинчликсевар ёки йўқлиги ва Устав бўйича мажбуриятларни бажаришни иташ-истамаслиги масаласини ҳал қилиш киради. Бунга асосланиб Хавфсизлик Кенгаши Бош Ассамблеяга БМТ аъзолигига у ёки бу давлатни қабул қилишни тавсия қилиш ёки тавсия қилмаслик ҳақида қарорга келади.

Ўзбекистон мисолида қуйидаги фактни келтириш мумкин. Барча расмий талаблар бажарилгандан сўн

Ўзбекистонни БМТ аъзолигига қабул қилиш масаласи Хавфсизлик Кенгаши томонидан кўриб чиқилиб, у 1992 йилнинг 29 январида овоз бермасдан Бош Ассамблеяга Ўзбекистон Республикасини Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилишни тавсия этди, бу ҳақда БМТ Бош котиби Б.Бутрос Ғолий ўзининг Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов номига йўллаган номасида маълум қилди.

Шундай қилиб, Хавфсизлик Кенгашининг тавсияномаси у ёки бу давлатни БМТ аъзолигига қабул қилиш масаласини Бош Ассамблеяда кўриб чиқиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Хавфсизлик Кенгаши Бош Ассамблеяга тавсиянома билан бирга бўлиб ўтган мунозара тўғрисидаги тўлиқ ҳисоботни топширади. Махсус маърузада баён этилган ҳудди ана шундай ҳисобот, Хавфсизлик Кенгаши аризани кўриб чиқишни тавсия этмаган ёки вақтинча қолдирган ҳолларда ҳам Бош Ассамблеяга тақдим этилади.

Янги аъзоларни қабул қилиш учун Хавфсизлик Кенгаши ва Бош Ассамблеяда овоз бериш масаласи муҳим ўрин тутади.

Бош Ассамблея (18-модда) ва унинг расмий маросим тартибда (83-модда) белгиланишича, янги аъзоларни қабул қилиш учун Ассамблея аъзоларининг ҳозир бўлган ва овоз беришда иштирок этаётганларнинг учдан икки қисмдан иборат кўпчилик овози талаб этилади.

Аммо, ҳозирги вақтда Бош Ассамблеяда янги аъзоларни кўпчилик овоз билан эмас, балки умумий келишувга биноан қабул қилиш аънанаси юзага келганини қайд этмоқ лозим. Бу каби ҳолларда овоз бериш амалга оширилмайди.

1992 йилнинг 2 мартдаги БМТ Бош Ассамблеяси сессиясида ҳам расмий маросим шу каби тартибда ўтиб, Ўзбекистон Республикаси БМТ аъзолари бўлган давлатлар томонидан бир овоздан тасдиқлаш йўли билан қабул қилиниб, бундан кейин Устав қоидалари асосида мазкур актни юридик мустаҳкамлаш тўғрисида қарор қабул қилинди.

28. ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ

БМТ Уставига биноан, Хавфсизлик Кенгаши зимасига «дунёда тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш учун асосий масъулият» юкланади. (24-модда).

Хавфсизлик Кенгашининг дунё ҳодисаларига етарли даражада тезлик билан муносабат билдирганини эслатиб ўтиш муҳим. 1946 йилдан то 1996 йилга қадар Хавфсизлик Кенгаши 200 дан ортиқ низо ва можароларни кўриб чиқиб, бунда 3000 дан ортиқ мажлис ўтказилди.

1948 йилдан бошланган даврда Хавфсизлик Кенгашининг қарорига биноан 35 дан ортиқ тинчлик ўрнатиш бўйича операциялар ва кузатиш миссиялари ўтказилган, 1988 йилдан 1994 йилгача тинчликни қўллаб-қувватлаш бўйича 24 янги операция амалга оширилиб, 1995 йилнинг бошига келиб жаҳоннинг турли ҳудудларида БМТ нинг 69 мингга яқин ҳарбий хизматчиси, ҳарбий кузатувчилари ва 77 мамлакатнинг фуқаро полицияси ходимлари иштирок этган. 1948 йилдан бошлаб 120 мингдан зиёд ҳарбий хизматчи ва минглаб фуқаро шахслар БМТ кучларида хизматни ўтадилар ва улардан деярли 1200 таси тинчликни қўллаб-қувватлаш операцияларида иштирок этиб, ҳалок бўлдилар.

Хавфсизлик Кенгашининг фаолияти БМТ Уставининг V бобида (23-32-моддалар) акс эттирилган. Ундан ташқари, Хавфсизлик Кенгашига берилган муайян ваколатлар VI, VII, VIII, IX бобларда баён этилади. БМТ Уставининг 30-моддасига асосан, «Хавфсизлик Кенгаши ўз расмий маросим қоидаларини, жумладан ўз Раисини сайлаш тартибини белгилайди».

Хавфсизлик Кенгаши турли мақомга эга бўлган 15 аъзодан иборат (1965 йилнинг 31 августида кучга кирган 1963 йил 17 декабридаги тузатиш киритилганига қадар у 11 аъзодан иборат бўлган). Хавфсизлик Кенгашининг доимий (мунтазам) аъзолари ёки қабул қилинганидек «буюк давлатлар» қаторига Хитой Республикаси, Франция, Россия (1992 йилгача — СССР), Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Бирлашган Қироллиги ва

Америка Қўшма Штатлари кирадилар. Доимий бўлмаган (номунтазам) аъзоларга икки йил муддатга сайланадиган давлатлар киради. 1963 йилгача доимий бўлмаган аъзо номидан олти давлат вакил бўлиб, Уставга киритилган ўзгартиришлардан сўнг уларнинг миқдори ўнтага етди. Хавфсизлик Кенгашининг доимий бўлмаган аъзолари географик жойлашувига қараб адолатли тарзда икки йил муддатга сайланади. Ҳар йили бундай аъзоларнинг ярми қайтадан сайланади.

Халқаро ҳуқуқ назариётчилари ва давлатлар ҳамда ҳукуматларнинг раҳбарлари ўртасида Хавфсизлик Кенгаши аъзоларининг сонини ўзгартириш тўғрисидаги фикрлар доимо билдирилиб келмоқда. Хусусан, 1979 йилда БМТ Хавфсизлик Кенгаши миқдорий таркибини 21 аъзогача кенгайтириш тўғрисида Бош Ассамблея резолюциясининг лойиҳаси ишлаб чиқилган бўлиб, лекин мазкур лойиҳа ҳозирча етарли қўллаб-қувватланмади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 1993 йил 23 сентябрдаги БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маърузасида «БМТ нинг ҳал қилувчи органи — Хавфсизлик Кенгаши ҳозирги дунёнинг ижтимоий-иқтисодий, этник-маданий, конфессионал, маънавий турли-туманлигини айнан акс эттириши, шунингдек самарали чоралар қўллаши учун ҳам юзага келган ўз консерватив тузумини қайта кўриб чиқиши учун қатъий зарурат туғилгани» қайд этилган эди.

БМТ Бош Ассамблеясининг 1995 йил 24 октябрдаги 50-сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Германия ва Японияни БМТ Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзолари таркибига киритиш тўғрисидаги ғояни илгари сурди.

Хавфсизлик Кенгашининг асосий вазифалари ва ваколатлари қуйидагилардан иборат:

- халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш;
- Бош Ассамблея кўриб чиқиши учун ҳар йилги маърузаларни ва зарур ҳолларда — махсус маърузаларни тақдим этиш;

— у ўз вазифаларини бажариши учун зарур деб топган кўмакчи органларни таъсис этиш;

— ўз расмий маросим қоидаларини белгилаш;

— низоларни тинч йўл билан ҳал этиш бўйича тавсиялар бериш;

— халқаро келишмовчиликларни келтириб чиқариши мумкин бўлган ҳар қандай низо ёки вазиятни текшириб чиқиш;

— тинчликка хавф туғилганда ёки босқинчилик юз берганида унга таъриф бериш;

— БМТ га янги аъзоларни қабул қилиш тўғрисида тавсиялар бериш;

— Бош Ассамблеяга Бош котиб тайинлаш тўғрисида ва Бош Ассамблея билан бирга Халқаро Суд аъзоларини сайлаш тўғрисида тавсиялар бериш.

Хавфсизлик Кенгаши фаолиятида иш юритиш жараёни муҳим ўрин тутиб, у «узлуксиз равишда фаолият кўрсатиш учун шунга мувофиқ тарзда ташкил этилади» (БМТ Уставининг 28-моддаси). Ушбу ҳолат Хавфсизлик Кенгашига тинчлик ва хавфсизлик учун хавф туғдириши мумкин бўлган вазият ёки низоларни зудлик билан кўриб чиқиш имкониятини беради. Шу билан боғлиқ равишда Уставда белгиланишича (28-модда, 3-банд), «Хавфсизлик Кенгашининг мажлислари нафақат Ташкилотнинг жойлашиш жойида, балки Кенгаш фикрига кўра, унинг фаолияти учун нисбатан қулайроқ бўлган ҳар қандай бошқа ерда ўтказилиши мумкин». Шу каби мажлислар Хавфсизлик Кенгаши амалиётида 1972 йили Аддис-Абебада, 1973 йили Панамада, 1990 йили Женевада бўлиб ўтган эди.

Хавфсизлик Кенгаши Ташкилот мазкур аъзосининг манфаатларига дахлдор деб топган барча ҳолатларда, Хавфсизлик Кенгашига киритилган ҳар қандай масала муҳокамасида Хавфсизлик Кенгашининг аъзоси бўлмаган ва овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмаган БМТ нинг исталган аъзоси иштирок этиши мумкин. (31-модда). Ундан ташқари, Хавфсизлик Кенгаши масалани ўзи ҳаққоний деб ҳисоблаган шароитда муҳокама қилиш учун тарафлар иштирокчиларини, улар низолашаётган тараф

бўлган ҳолларда, уларнинг БМТ га аъзолигидан қатъи назар, таклиф этиши мумкин.

Кенгаш бошқа қарорга келмаганда, Хавфсизлик Кенгашининг иши очик тусда олиб борилиши мумкин; ёпиқ мажлислар Бош Ассамблеясининг тавсиясига кўра Бош котибни тайинлашда ўтказилади.

Хавфсизлик Кенгашининг ҳар бир аъзоси БМТ Уставига биноан бир овоз ҳуқуқига эга (27-модда). Хавфсизлик Кенгашининг расмий маросим масалалари бўйича қарорлари, унинг учун Кенгашнинг 9 аъзоси овоз берганида, қабул қилинган ҳисобланади. Бошқа барча масалалар юзасидан қарорлар, улар учун Кенгаш 9 та аъзосининг, жумладан, унинг барча доимий аъзоларининг мос овозларини кўшганда қабул қилинган ҳисобланади.

Хавфсизлик Кенгашининг қарорлари, 33-моддада кўрсатилганидек, тавсия тусига эга бўлиб, ушбу моддада тарафлар низоларни биринчи навбатда музокара-лар, текширув, воситачилик, ярашув, ҳакамлик, суд муҳокамаси, минтақавий органларга мурожаат қилиш, битим тузиш ёки ўз ихтиёрига кўра ўзга тинч воситалар ёрдамида ҳал қилишга интиломқликлари лозимлиги кўрсатилган. Ёки 36-моддада айтилганидек, юридик тусга эга бўлган низоларни, одатда, тарафлар Суд Мақоми қоидаларига мувофиқ Халқаро Судга оширишлари шарт. Лекин айни вақтда Хавфсизлик Кенгаши қарорлари БМТ аъзоси бўлган давлатлар учун ҳам превентив (39-модда), ҳам императив (50, 52-моддалар) тусга эга бўлиши мумкин. Уставнинг 25-моддасида айтилишича, Ташкилот аъзолари Хавфсизлик Кенгаши қарорларига бўйсун-ишлари ва уларни бажаришлари шарт.

29. ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОИЙ КЕНГАШ (ЭКОСОС)

ЭКОСОС БМТнинг асосий органларидан бири ҳисоб-ланиб, аъзоликка сайланадиган 54 давлатни ўз ичига олади. Бош Ассамблеянинг ҳар бир навбатдаги сессия-сида БМТ Уставига биноан (61-модда) 18 янги аъзо сай-

ланади. «Буюк давлатлар» ЭКОСОСнинг доимий аъзола-
ридир. Кенгаш ўз фаолиятида БМТ Уставига ва ЭКОСОС-
нинг иш қоидаларига амал қилади. Давлатлар ЭКОСОС
аъзоси қилиб сайланганида тақсимот давлатлар қаерда
жойлашганига қараб амалга оширилади.

ЭКОСОСнинг Олий органи сессия бўлиб, бир йил-
да икки марта: баҳорда — Нью-Йоркда, ёзда — Жене-
вада чақирилади. Кенгашда қарорлар унда ҳозир бўлган
ва овоз беришда қатнашаётган аъзоларининг кўпчилик
овози билан қабул қилинади (67-модда 2-банди), бун-
да Кенгашнинг ҳар бир аъзоси битта овозга эгадир.

ЭКОСОСнинг асосий вазифаси ва ваколатлари,
БМТ Уставига кўра, қуйидагилардан иборат:

— иқтисодий, ижтимоий, маданий, таълимий ва бош-
қа соҳаларда халқаро масалалар бўйича тадқиқотлар
ўтказиш ҳамда маърузалар тузиш;

— Бош Ассамблеяга ва манфаатдор махсус муас-
сасаларга тавсиялар тақдим этиш;

— инсон ҳуқуқлари ва барча учун асосий эркинлик-
ларни ҳурмат қилиш ва риоя этишни рағбатлантириш;

— конвенция лойиҳаларини Бош Ассамблеяга тақ-
дим этиш;

— Кенгаш ваколатига кирадиган масалалар бўйича
халқаро конференцияларни чақириш;

— махсус муассасалар фаолиятини улар билан мас-
лаҳатлашувлар ва Бош Ассамблея ҳамда Ташкилот аъзо-
ларига тавсиялар воситасида келиштириш;

— Кенгаш ваколатига кирадиган масалалар бўйича
ноҳукумат ташкилотлар билан маслаҳатлашувлар;

— Бош Ассамблеяга маърузалар бўйича ўз фикр-
мулоҳазаларини тақдим этиш;

— Хавфсизлик Кенгашига ахборот тақдим этиш.

ЭКОСОС фаолиятида унинг қуйидаги минтақавий
комиссиялари муҳим роль ўйнайди:

1. Африка бўйича иқтисодий комиссия (Аддис-Абе-
ба, Эфиопия).

2. Осиё ва Тинч Океан учун иқтисодий ва ижтимоий
комиссия (Бангкок, Таиланд).

3. Европа иқтисодий комиссияси (Женева, Швейцария).

4. Лотин Америкаси ва Кариб ҳавзасидаги мамлакатлар учун иқтисодий ва ижтимоий комиссия (Сантьяго, Чили).

5. Фарбий Осиё учун иқтисодий комиссия (Бағдод, Ироқ).

ЭКОСОСнинг кундалик ишида 6 та доимий қўмита иштирок этади, улар қуйидагилардир:

1. Дастур ва мувофиқлаштириш бўйича қўмита.

2. Табиий ресурслар бўйича қўмита.

3. Нохукумат ташкилотлар бўйича қўмита.

4. Трансмиллий корпорациялар бўйича қўмита.

5. Аҳоли пунктлари бўйича қўмита.

6. Музокаралар ва ҳукуматлараро муассасалар бўйича қўмита.

Юқорида саналган асосий қўмиталар ва комиссиялардан ташқари заруратга қараб барпо этиладиган турли қўмита ва комиссиялар (техника ёрдами, уй-жой қурилиши, режалаштириш ва ҳоказолар бўйича) фаолият кўрсатади.

БМТ Болалар фонди(ЮНИСЕФ), Гиёҳвандлик воситаларини истеъмол қилишга қарши курашиш фонди ва бошқалар ЭКОСОС таркибидаги махсус органлар ҳисобланади. БМТнинг ихтисослаштирилган муассасалари ЭКОСОС билан махсус битимлар орқали боғланган.

600дан ортиқ ҳукуматга тааллуқли бўлмаган ташкилотлар ЭКОСОС қошида консултатив (маслаҳатчилик) мақомига эга. Улар Кенгаш кўмак берувчи органларининг очик йиғилишларида иштирок этиш учун кузатувчилар йўллайдилар. ЭКОСОС, БМТ Уставига биноан, ноҳукумат ташкилотларнинг фикрини сўраши, улар билан маслаҳатлашиши мумкин.

ЭКОСОС фаолияти БМТ бошқа асосий органларининг иши билан узвий боғлиқдир.

Ўзбекистон ёш мустақил давлат сифатида ЭКОСОС органларининг фаолиятида фаол иштирок этмоқда. Шу билан боғлиқ равишда Ўзбекистоннинг БМТ тизими

доирасидаги ҳамкорликка оид таклифлари долзарб кўринади.

Ўзбекистоннинг мазкур йўналишдаги фаол сиёсати яқин давр ичидаёқ муайян натижаларга олиб келиб, республиканинг БМТ тизимининг ўзга таркибий тузилмаларига кириши ҳам уларнинг янада салмоқли бўлишига кўмаклашарди.

30. ВАСИЙЛИК КЕНГАШИ

Васийлик кенгаши БМТнинг асосий органларидан бири бўлиб, Низомини Уставнинг 7-моддасига биноан иш юритади. Ундан ташқари, Васийлик кенгаши Бош Ассамблея раҳбарлигида (85-модда, 2-б, 87-мод.), шунингдек, зарур ҳолларда Хавфсизлик Кенгаши шафелиги остида (83-модда) ҳаракат қилиши мумкин. БМТ Уставининг 91-моддасига биноан «Васийлик кенгаши тегишли вазиятларда Иқтисодий ва ижтимоий кенгашнинг ва ихтисослаштирилган муассасаларнинг, улар манфаатдор бўлган масалалар юзасидан ёрдамидан фойдаланади».

БМТ Бош Ассамблеясининг 1981 йил 31 декабридаги расмий маросимлар тартиби қоидаларига, шунингдек БМТ Уставининг 86-моддасига мувофиқ васийлик қилинаётган ҳудудларни бошқараётган Васийлик кенгаши аъзоси уч йил муддатга сайланади ва шу вақтнинг ўзида қайта сайланиши мумкин (148-қоида).

Васийлик кенгашининг асосий вазифа ва ваколатлари қуйидагилардан иборат:

— бошқараётган ҳокимият томонидан тақдим этилган ҳисоботларни кўриб чиқиш;

— петициялар қабул қилиш ва уларни бошқарувчи ҳокимият билан маслаҳатлашиш доирасида кўриб чиқиш;

— бошқарувчи ҳокимият билан келишилган муддатларда васийлик қилинаётган тегишли ҳудудларга ташриф буюриш;

— васийлик тўғрисидаги битим (БМТ Уставининг 87-моддаси) шартларига мувофиқ чоралар кўриш.

БМТ Уставига биноан «Васийлик кенгаши васийлик

қилинаётган ҳар бир ҳудуд аҳолисининг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий, шунингдек унинг таълим соҳасидаги тараққиётига оид сўровнома (анкета) ишлаб чиқади, Бош Ассамблея ваколатида бўлган васийлик қилинаётган ҳудудни бошқараётган ҳокимият унга ушбу сўровнома асосида йиллик маърузаларни топширади» (88-модда).

Васийлик кенгаши ўз расмий маросимлари тартибини, жумладан ўз Раисини сайлаш тартибини жорий этади. Кенгаш ўзининг йиллик сессияларини ўтказди, ундан ташқари қайта тикланган ва махсус сессиялар чақирилиши мумкин. Кенгаш йиғилишлари, одатда, май ойида чақирилади. Расмий маросим тартиби қоидалари «Кенгаш аъзолари кўпчилигининг талабига кўра йиғилишлар чақирилишини кўзда тутмоғи лозим»(90-мод.). Васийлик кенгашининг ҳар бир аъзоси бир овозга эга. Унинг қарорлари ҳозир бўлганлар ва овоз беришда иштирок этаётганларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинади.

Кенгашнинг асосий вазифаси БМТ Уставининг 1 ва 76-моддаларига биноан БМТ мақсадларига эришишда кўмаклашишдан иборат.

БМТ яратилиш даврида васийликка олинган дастлабки ҳудудлар 11 та эди. 1994 йилга келиб, васийлик тизими олдига қўйилган мақсад ва вазифалар уддаланди. Ҳозирги вақтда собиқ васийликдаги ҳудудлар мустақил давлат мақомига эга бўлдилар ёки шу каби давлатлар таркибига қўшилдилар. Шунга боғлиқ равишда Васийлик кенгаши ўз расмий маросим тартиби қоидаларига ўзгартиришлар киритди ва йиғилишларини зарурат туғилган шароитда ўтказадиган бўлди.

Шундай қилиб, ўтган давр мобайнида Васийлик кенгаши васийликдаги ҳудудлар тараққиёти ва ўзини тиклаб олишида ижобий ўрин тутди. Бироқ васийлик тизими бугунги вақтда ўз вазифаларини ўтаб бўлди ва БМТ органлари таркибидаги архаик бўлинмага айланиб қолди. Ўйлаймизки, Васийлик кенгашининг, мисол учун, Экологик хавфсизлик кенгаши ёки Инсонпарварлик ёрдами кўрсатиш кенгаши сифатида ўзгартирилиши учун вақт етди.

31. ХАЛҚАРО СУД

Халқаро Суд БМТ тизимидаги «бош суд органи» сифатида таъсис этилган асосий органлардан биридир. БМТ Халқаро Суди БМТ Уставининг ажралмас қисми бўлган Халқаро Суд Мақомига биноан фаолият юритади.

БМТ Уставининг XIY боб, 92-96-моддаларида Халқаро Суд фаолияти масалалари кўриб чиқилади. 92-моддада айтилишича, Халқаро Суднинг мақоми Миллатлар Лигаси доирасида фаолият юритган ва унга ўз ваколатини топширган «Халқаро Одил Суд Доимий Палатасининг Мақомига асосланган».

1921 йилнинг 1 сентябридан то 1940 йилнинг февралига қадар ўз фаолияти даврида Халқаро Одил Суд Доимий Палатаси 65 та ишни кўриб чиқди (улардан 7 таси давлатлараро низолардан иборат ва 28 та иш Миллатлар Лигаси масалалари юзасидан маслаҳатлашув хулосаларини ташкил этган).

БМТ Халқаро Суди ўзи ташкил этилган вақтдан бошлаб 72 та ишни кўриб чиқди ва 21та маслаҳат хулосасини берди.

Тузилишига кўра БМТ Халқаро Судининг Мақоми (Статут) 70 та моддадан иборат. Биринчи модда кириш қисми(преамбула)ни ташкил этган бўлса, қолганлари 5-бобга бўлинади. 1-боб судни ташкиллаштириш масалаларига бағишланган (2-33-мод.); 2-боб суд компетенциясига (34-38-мод.); 3-боб суд ҳужжатларини юритишга (судопроизводство)(39-64-мод.); 4-боб маслаҳат хулосаларига (65-68-мод.); 5-боб тузатишлар киритиш(69-70 моддалар) тартибини белгилаб беради.

Бундан ташқари, БМТ Уставининг 93-моддасида айтилишича:

«1. Ташкилотнинг барча аъзолари Халқаро Суд Мақоми (Статути)нинг иштирокчилари ҳисобланадилар.

2. Ташкилот Аъзоси бўлмаган давлат ҳар бир алоҳида ҳолда Бош Ассамблея томонидан Хавфсизлик Кенгашининг тавсиясига биноан белгиланадиган шартларда Халқаро Суд Мақомининг иштирокчиси бўлиши мумкин».

Халқаро Суд «Бош Ассамблея ва Хавфсизлик Кенгаши Ҳакамлик Судининг Доимий Палатаси миллий гуруҳларининг таклифига биноан рўйхатга киритилган шахслардан сайлайдиган» (Мақомнинг 4-моддаси) 15 нафар судьядан иборат бўлиб, «шу билан бирга унинг таркибида бир давлатнинг икки фуқароси бўлиши мумкин эмас» (Мақомнинг 3-моддаси). Халқаро Суд аъзолигига номзодларни кўрсатишда Мақомнинг 2-моддасида қайд этилган мезонлар ҳисобга олиниб, унда «ўз давлатида олий суд лавозимларига тайинланиш учун зарур талабларга жавоб берадиган юксак маънавий сифатларга эга бўлиши лозим»лиги кўрсатилади. Халқаро Суд аъзолари «халқаро ҳуқуқ соҳасида тан олинган юрист» бўлиши, ундан ташқари, сайлашда географик жиҳат, шунингдек турли ҳуқуқ мактабларининг (қитъа, англосаксон, мусулмон ҳуқуқи ва ҳ.) вакиллиги ҳам ҳисобга олинади.

Мақомнинг 13-моддасида шундай дейилади:

«1. Суд аъзолари тўққиз йилга сайланадилар ва қайта сайланишлари мумкин, бироқ, Суд биринчи таркибидаги беш нафар судьянинг ваколати муддати уч йилдан сўнг яқунланса, яна бешта судьянинг ваколатлари олти йилга бориб тугайди.

2. Бош Котиб биринчи сайловлар тугаши билан оқ судьялардан қай бири юқорида кўрсатилган дастлабки уч ва олти йилга сайланган деб ҳисобланишини қуръага кўра аниқлайди».

Мақомнинг 31-моддасига биноан, шунингдек ҳамкасблари билан тенг равишда қарор қабул қилишда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган *ad hoc* судьяларини ишга жалб қилиш рухсат этилади.

«Тарафлар унга топширган ва Бирлашган Миллатлар Уставида махсус кўзда тутилган ёки амалдаги шартнома ва конвенцияларда қайд этилган барча масалалар» Суд ваколати доирасига киради. «Фақат давлатларгина Суд кўриб чиқаётган ишлар юзасидан тараф бўлиши мумкинлиги» (Мақомнинг 34-моддаси) ва у «мазкур Мақом иштирокчилари бўлган давлатлар учун

очик» (Мақомнинг 35-моддаси)лигини қайд этмоқ муҳим. Мақомнинг 35-моддасига биноан «Суд БМТ аъзолари бўлмаган, лекин Халқаро Суд Мақомини тан оладиган бошқа давлатлар учун очик»дир.

Суд ўз фаолиятида ўзига топширилган низоларни халқаро ҳуқуққа асосланиб кўриб чиқади ва Мақомнинг 38-моддасига биноан қуйидагиларни қўллайди:

«а) низолашаётган давлатлар томонидан муайян тан олинган қоидаларни белгилаб берадиган ҳам умумий, ҳам махсус халқаро конвенциялар;

б) ҳуқуқий меъёр сифатида тан олинган умумий амалиёт исботи тарзидаги халқаро таомиллар;

в) маданийлашган миллатлар томонидан тан олинган ҳуқуқнинг умумий тамойиллари;

г) турли миллатларнинг ошқора ҳуқуқи бўйича энг малакали мутахассисларнинг суд қарорлари ва доктриналарини ҳуқуқий меъёрларни белгилаш учун кўмакчи восита сифатида, 59-моддада кўрсатилган эслатма билан.

2. Ушбу қарор Суднинг *ex aequo et bono* ишини, тарафлар шунга рози бўлганда ҳал этиш ҳуқуқини чекламайди».

Халқаро Суд фаолиятидаги муаммолардан бири барча давлатлар ҳам Суднинг мажбурий юрисдикциясини тан олмай, у ёки бу модда юзасидан эслатмалар киритишлари билан боғлиқ. Ҳозирги вақтда 59 та давлат ўзининг Халқаро Суд юрисдикциясининг мажбурийлигига рози эканликларини билдирди. Мазкур масала мунозарали кўринади, чунки Халқаро Суд қарорларининг мажбурийлигини эътироф этишга интилиш давлатлар суверенитетига зид келади, бироқ, иккинчи тарафдан БМТ Устави 33-моддаси низоларни тинч йўл билан ҳал қилишда «музокаралар, текширув, воситачилик, ярашув, ҳакамлик, суд текшируви йўли билан, минтақавий органларга мурожаат қилиш, битим тузиш, ёки ўз ихтиёрига кўра ўзга тинч воситалар» ёрдамида ҳал қилиш имкониятини беради. Ундан ташқари, БМТ Уставининг 95-моддаси «Ташкилот аъзоларининг ўз

келишмовчиликларини ҳал қилишни бошқа судларга топширишига ҳалал бермайди».

БМТ Халқаро Суди олдидаги муаммоларни қайд этаркан, тўғрисида таниқли жазоирлик олим, ҳозирда унинг Раиси М.Бежовий суд ҳамон эскирган юридик намуналарни қўллайди деб ҳисоблайди. Бу эса замон билан бирга қадам ташлаши керак бўлган суднинг асосий муаммосидир. Мажбурий ва автоматик тарзда бажариладиган юрисдикцияга эга бош суд органи бўлишнинг ўрнига Суд фақат давлатлар розилигига асосланган муайян юрисдикцияга эга. Суд юрисдикцияси давлат ва халқаро ташкилот, икки халқаро ташкилот ўртасидаги, халқаро ташкилот органлари ўртасидаги низоларга ўтмайди.

Ўзбекистон БМТга аъзо бўлган вақтдан бери БМТ Халқаро Судига бирон маротаба мурожаат этилмади, бироқ республика халқаро ҳуқуқ меъёр ва тамойилларини сўзсиз бажариш тарафдоридир.

32.КОТИБИАТ

Котибият БМТнинг бош органларидан бири бўлиб, унинг таркибига — Бош котиб ва Ташкилот учун зарур бўлиши мумкин бўлган ходимлар киритилади. Ходимларнинг ҳуқуқий мақоми 1952 йил 2 феврилидаги Бош Ассамблея резолюцияси билан тасдиқланган Ходимлар тўғрисидаги низом орқали бошқарилади. БМТ Уставининг 101-моддасига биноан:

«1. Котибият ходимлари Бош котиб томонидан Бош Ассамблея белгилаб берадиган қоидаларга мувофиқ тайинланади.

2. Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга, Васийлик Кенгашига, зарурат туғилганда — Ташкилотнинг бошқа органларига доимий равишда ишлаш учун тегишли ходимлар ажратилади. Ушбу ходимлар Котибиятнинг муайян қисмини ташкил этади.

3. Хизматга қабул қилиш ва хизмат шароитларини белгилашда биринчи навбатда, ишчанлик қобилияти,

юксак билим савияси ва сидқидилликни таъминлаш заруратидан келиб чиқиш лозим. Ходимларни имкон борича кенгроқ географик асосда танлашга ҳам етарли эътибор бериш даркор».

Ана шу тарзда, Устав халқаро хизматчиларга қўйиладиган талабларни белгилайди. Бундан ташқари, Устав холис бўлишга чақиради. Ўз вақтида Перес де Куэль-яр шундай деган эди: «БМТга кира туриб, ўз миллатини «музлатиш камерасига» қўйиб қўйиш керак: БМТ ва унинг идеалларига хизмат қилиш керак. Мен, масалан, перуликман, ўз мамлакатимни албатта севаман ва у ерда бўлаётган ҳодисаларни кузатиб бораман. Бироқ ўз мамлакатимдан юборилган кўрсатма буйруқларни қабул қила олмайман, чунки мен — халқаро ходимман».

Ўз навбатида, Котибият ходимлари мутахассислар ва техник ходимларга ажратилади. Мутахассислар мансабдор шахслардан иборат. Техник ходимлар эса ўз ичига котибалар, машинисткалар, курьерлар ва бошқаларни олади. Жисмоний меҳнат билан машғул ходимлар алоҳида гуруҳни ташкил этади.

Шундай қилиб, Котибият ходимлари халқаро фуқаро хизматини ташкил этади. Котибиятда лавозими даражасига кўра бўлиниш мавжуд — разрядлар: «Д»-директорлар, «Р» — профессионаллар, «L» — маҳаллий (техник ходимлар). Разрядларнинг ҳар бири ўз ўрнида босқичларга бўлинади.

Котибиятга хизматга қабул қилиш ёллашнинг икки тури бўйича доимий (пенсия ёшига етгунга қадар) ва муваққат контрактлар асосида амалга оширилади. Котибиятнинг 30 фоиздан ортиқ ходимлари ана шу тарзда ишлайдилар.

БМТ ва унинг ихтисослаштирилган муассасаларига ишга қабул қилинганда хизматчилар БМТ Уставининг 100-моддасига биноан ёзма қасамёд қабул қиладилар.

Бош котиб ва Котибият ходимлари ўз мажбуриятларини бажариш жараёнида Ташкилотга тааллуқли бўлмаган ҳар қандай ҳукумат ёки ҳокимиятдан кўрсатма сўраши ёки олиши керак эмас. Улар ўзларининг

Ташкилот олдида масъул бўлган халқаро мансабдор шахс сифатидаги вазиятларга таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳар қандай ҳаракатдан тийилишлари лозим.

БМТ Бош Котиби ва Котибият фаолияти икки қисмга бўлинади: умумий — кўриб чиқиш учун қабул қилинган, шу жумладан сиёсий вазият, иқтисодий аҳвол ва шу каби бошқа масалаларни ҳал қилиш ва махсус — расмий маросим тартиби қоидаларига оид Котибият ва раҳбари тутган ўрни, ижро этувчи раҳбарнинг шахсий ва хизмат хислатлари, ходимлар малакаси, уларни танлашда географик жойлашиш одил тақсимотига риоя қилиш ва ҳоказо. Барча ушбу омиллар биргаликда ижро этувчи раҳбар ва Котибият ролига катта таъсир кўрсатиб, уни фаолроқ ёки пассивроқ қилади. Ижро этувчи раҳбар ва Котибиятнинг фаол роли конференциал тизим ишлашининг самарадорлигини оширади, унинг қўйилган мақсадларга тезроқ эришишини таъминлайди.

33. БМТ НИНГ ИХТИСОСЛАШТИРИЛГАН МУАССАСАЛАРИ

«Ҳукуматлараро битимлар билан тузилиб, ўзларининг таъсис ҳужжатларида белгиланган иқтисодиёт, ижтимоиёт, маданият, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа шу каби соҳаларда кенг халқаро масъулиятга эга бўлган» ташкилотлар ихтисослаштирилган муассасалар деб аталади. (БМТ Уставининг 57-моддаси).

БМТ Уставининг 57-59 ва 63, 64, 66, 70-моддаларида алоҳида хусусиятлари уларнинг халқаро ташкилотларнинг алоҳида гуруҳига кириб, БМТ билан ҳуқуқий алоқада эканлигидан иборат бўлган ихтисослаштирилган муассасаларга оид қатор ҳуқуқий масалалар мувофиқлаштирилади. БМТ Уставининг 63-моддасига биноан, ЭКОСОС — унинг асосий органларидан бири — 57-моддада кўрсатилган ҳар қандай муассаса билан ана шундай муассасалар Ташкилот билан алоқа боғлайдиган белгиловчи шартларни битимга кириши учун ва-

колатлидир. Бундай битимларни Бош Ассамблея таъсис этиши лозим.

Ихтисослаштирилган муассасалар тизими уларнинг Уставига асосланган бўлиб, бир типли ҳисобланади. Улар учун турли ташкилотларда турлича номланадиган: Конгресс (ВПС), Ассамблея (ИКАО, ЖСТ), Бош конференция (ХМТ, ЮНЕСКО), Конференция (ФАО) — барча аъзо — давлатларнинг умумий йиғилиши (олий орган) томонидан раҳбарлик қилинадиган уч босқичли бошқарув тизими ҳосдир. Ижроия органлари ҳам олий органлар каби турлича номланади: Маъмурий кенгаш (МСЭ), Кенгаш (ИКАО, ФАО), Ижроия Кенгаш (ВПС). Улар олий орган сессиялари ўртасида ўтган давр мобайнида ихтисослаштирилган муассасаларнинг доимий фаолиятини таъминлайдилар. Маъмурий органлар одатда қайта сайланиш ҳуқуқига эга бўлиб, беш йил муддатга сайланадиган бош маъмурий шахс (Директор, Бош директор, Бош котиб) раҳбарлик қиладиган Котибиятни ўз ичига олади. Котибиятнинг асосий вазифаси нашрлар, ҳисоботлар учун зарур ҳужжатларни тайёрлаш, маслаҳатлар ва ўз фаолияти тўғрисида маълумотлар беришдан иборат бўлади.

34. ЖАҲОН МЕТЕОРОЛОГИЯ ТАШКИЛОТИ (ЖМТ)

У 1873 йили ташкил этилган эди. 1947 йили Вашингтондаги конференцияда ЖМТ Конвенцияси ишлаб чиқилди ва у 1950 йилнинг 23 мартидан бошлаб кучга кирди. Шундан буён ҳар йили 23 март ЖМТ куни сифатида нишонланади. Ҳозирги вақтда ЖМТ 180 дан ортиқ давлатни бирлаштирган.

Ўзбекистон Республикаси 1993 йилнинг 22 январиде ЖМТ аъзолигига қабул қилинди. Ўзбекистон гидрометеорология хизмати олдида турган ўта муҳим вазифа, — метеорологик, иқлимий ва гидрология жараёнлари тўғрисидаги маълумотларни таъминлашдан иборат.

рат. Ўзбекистон Республикасининг Бош гидрометеорология маркази Жаҳон метеорология ташкилотининг иши да фаол иштирок этмоқда.

Тошкент бугунги кунда Жаҳон Об-ҳаво Хизмати тизимидаги 29 минтақавий ихтисослаштирилган метеорология маркази, Телеалоқа глобал тармоғининг Марказий Осиё, Яқин Шарқ, Россиянинг Осиё қисмини ўз ичига олган улкан минтақадан маълумотлар йиғилиб, ишлов бериладиган минтақа марказига айланди.

Ўзбекистон Республикаси Бош гидреометеорология марказининг гидрометеорология кузатишлари тармоғида 400 га яқин станция мавжуд. Улардан 119 таси сув ресурслари устидан кузатув олиб борса, 19 таси иқлимни махсус кузатиб боради.

1963 йили Жаҳон Об-ҳаво Хизмати (ЖОХ) деб ном олган комплекс тезкор тизим барпо этилди. Унинг таркибида ҳозирга келиб, қуруқликдаги 9000 кузатув станцияси ва 7000 кема иш олиб бормоқда. Мингга яқин ер усти станциялари 30 километргача бўлган баландликда босим, ҳарорат, намлик ва шамол тўғрисидаги маълумотларни олиш учун аэрологик зондлаш ишларини ўтказмоқдалар. Ушбу маълумотлар самолётлар, автоматлаштирилган ер усти метеорология станциялари, океан оқимлари билан бирга кўчиб юрган денгиз бухталаридан олиб борилган кузатувлар ёрдамида тўлдирилмоқда.

Жумладан Ўзбекистон ҳам имзолаган БМТнинг иқлим ўзгариши тўғрисидаги Рамали Конвенцияси ва биологик турли - туманлик бўйича Конвенция сўнгги вақтда қабул қилинган энг муҳим ҳужжатлар бўлди.

Иқлим ўзгариши тўғрисидаги Рамали Конвенция атмосферадаги «иссиқлик ўтказмайдиган» газларни уларнинг иқлим тизимига хавfli антропоген таъсирига йўл қўймайдиган даражага тушириш бўйича тадбирлар ўтказишга қаратилган. Ўзбекистон Республикаси Бош гидреметеорология марказида ушбу Конвенция тавсияларини бажариш юзасидан биринчи қадам сифатида Ўзбекистон ҳудудида чиқарилаётган «иссиқлик

ўтказмайдиган» газлар Кадастрини тайёрлаш ишлари олиб борилмоқда.

Ҳозирги пайтга келиб Ерларнинг чўлга айланишига қарши кураш конвенциясини ишлаб чиқиш бўйича музокаралар олиб бориш Халқаро қўмитаси яратилган.

ЖМТ мақсадлари қуйидагилардан иборат:

— Метеорология ва гидрология кузатувлари ва хизматларини таъминлаш учун станциялар ва марказлар тармоғини яратишга кўмаклашиш;

— метеорология ва у билан боғлиқ маълумотларни тезкор алмашинув тизимларини яратишни ва фаолиятини қўллаб-қувватлаш;

— метеорология ва у билан боғлиқ кузатувларни стандартлаштиришга кўмаклашиш ва кузатув натижалари ҳамда статистика маълумотларини яхлит нашр қилишни таъминлаш;

— метеорологиянинг авиация, денгиз иши, сув ресурслари муаммосини ҳал қилиш, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларда қўлланилишини рағбатлантириш;

— тезкор гидрология соҳасида фаолиятни ривожлантириш;

— метеорология ва гидрология хизматлари ўртасида узвий ҳамкорликни таъминлаш.

— ЖМТ олий органи — Жаҳон метеорология конгресси — тўрт йилда бир марта чақирилади.

Ижроия кенгаши ўз номидан иштирок этаётган миллий метеорология ва гидрология хизматларининг 36 нафар директоридан иборат. Йилига камида бир марта Конгресс тасдиқлаган дастурлар бажарилишини назорат қилиб бориш мақсадида йиғилади. Котибият Бош котиб раҳбарлигидаги маъмурий ва техник ходимлардан ташкил топади.

Бундан ташқари, ЖМТ таркибига олти минтақавий метеорология уюшмалари ва саккиз техник комиссия киради.

ЖМТ қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

35. ЖАҲОН СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТАШКИЛОТИ (ЖСТ)

1946 йилда ташкил этилган бўлиб, 1948 йилнинг 7 апрелидан, 26 давлат — БМТ аъзолари ЖСТ Уставини тасдиқлаганларидан сўнг иш бошлади. Ҳозирги вақтда ЖСТ таркибига 189 та давлат киради. Ўзбекистон 1992 йилнинг 22 майидан бошлаб унинг аъзоси ҳисобланади.

ЖСТ мақсади, унинг Уставига биноан, «барча халқларнинг имкон борича соғлиқнинг олий даражасига эришишдан» иборат.

Шу билан боғлиқ равишда 1977 йилда Жаҳон Соғлиқни сақлаш Ассамблеяси ЖСТнинг биринчи навбатдаги вазифаси сифатида «барчанинг 2000 йилга соғлом бўлиши»ни таъминлашни белгилаб, бу мақсадга эришишнинг умумий стратегиясини ишлаб чиқди. Бундан келиб чиқиб, ЖСТ ўз фаолиятини қуйидаги асосий йўналишларга қаратади:

— инсонлар соғлиғини сақлашга қаратилган халқаро фаолиятни мувофиқлаштириш;

— соғлиқни сақлаш соҳасидаги техник ҳамкорликка кўмаклашиш;

— ҳукуматларнинг илтимосларига кўра уларга соғлиқни сақлаш хизматларини мустақамлашда ёрдам кўрсатиш;

— талаб этилган техник ёрдам, фавқулудда ҳолларда эса мамлакат ҳукуматининг илтимосига кўра ёки унинг розилиги билан зарур ёрдам кўрсатишни таъминлаш;

— эпидемиялар ва ўзга касалликлар олдини олиш ва назорат қилиб бориш бўйича фаолиятни рағбатлантириш ва тараққий эттириш;

— овқатланишни, тураржой ва санитария-тозалик шароитларини, шунингдек меҳнат шароитларини ва инсон тозалик муҳитига оид ўзга жиҳатларни яхшилаш мақсадида бошқа ихтисослаштирилган муассасалар билан ҳамкорликка кўмаклашиш;

— соғлиқни сақлаш соҳасидаги тадқиқотлар ва биотиббиёт тадқиқотларини тараққий эттириш ва мувофиқлаштириб бориш;

— соғлиқни сақлаш, тиббиёт ва турдош мутахассисликлар соҳасида таълим бериш ва касб тайёргарлиги андозаларини юксалтириш;

— биологик, фармацевтик ва ўхшаш маҳсулотларнинг халқаро андозаларини яратиш ва яратишни рағбатлантириш, шунингдек диагностика русум-қоидаларини андозалаштириш;

— ақлий соғлиқни сақлаш соҳасидаги фаолият, айниқса инсонлар ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштиришга кўмаклашадиган чора-тадбирларни қўллаб-қувватлаш.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ассамблеяси ЖСТнинг бош раҳбар органи бўлиб, унда барча аъзолари вакил бўладилар. У ҳар йили чақирилиб, ишларини якунлайди, сиёсати, дастурларни ишлаб чиқади, бюджетини қабул қилади, Ижроия кенгашини сайлайди.

Ижроия кенгаш 31 давлатнинг вакилидан иборат бўлиб, йилига икки марта йиғилади, Ассамблея қарорларининг бажарилишини кузатади, Котибият фаолиятига раҳбарлик қилади.

Котибият ЖСТ Бош директори ва олти минтақавий директор томонидан бошқарилади. Ушбу директорлар ЖСТнинг олти минтақа кўмитасини бошқаради.

Айнан ушбу тузилмада соғлиқни сақлаш соҳасига оид халқаро конвенциялар ва битимларнинг кўп сонли лойиҳалари юзага келган.

ЖСТ қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

36. ЖАҲОН АҚЛИЙ МУЛК ТАШКИЛОТИ (ЖАМТ)

ЖАМТнинг юзага келиши тарихи 1883 ва 1886 йилларда, Саноат мулкани сақлаш бўйича Париж конвенцияси ва Адабий ва бадиий асарларни сақлаш бўйича

Берн конвенциясининг қабул қилинишидан бошланиб, айна вақтда тегишли Уюшмаларни келтириб чиқарди.

ЖАМТ ўзининг ҳозирги кўринишида 1967 йилда Стокгольмда имзоланиб, 1970 йилдан кучга кирган конвенцияга мувофиқ фаолият кўрсатади. 1974 йилдан ЖАМТ БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси мақомига эга. Ҳозирга келиб у ўз сафларида 150 дан ортиқ давлатни бирлаштирган. Ўзбекистон 1993 йилнинг 5 майидан унинг аъзоси ҳисобланади.

ЖАМТ мақсадлари қуйидагилардан иборат:

а) давлатлар ўртасида ҳамкорлик ҳамда тегишли ҳолларда, ҳар қандай бошқа халқаро ташкилот билан ўзаро ҳамкорлик қилиш йўли билан бутун дунёда ақлий мулкни сақлашга кўмаклашиш. Ушбу мақсадлар йўлида ЖАМТ янги аниқ мақсадни кўзлаган халқаро шартномаларни тузиш, миллий қонунларни замонавийлаштиришни рағбатлантиради ва аъзо давлатлар ўртасида ўзгача турдаги маъмурий ҳамкорликни ривожлантиришга кўмаклашади;

б) ақлий мулкни сақлаш соҳасида Уюшмалар ўртасида маъмурий ҳамкорликни таъминлаш.

Уюшмалар ўртасида ҳамкорлик ўрнатиш мақсадида ЖАМТ уларнинг маъмурий бошқарувини айна вақтда ЖАМТ котибияти бўлган Женевадаги Халқаро бюро орқали марказлаштиради ва бошқарувни назорат қилиб боради.

Қуйидагилар ЖАМТнинг раҳбар органлари ҳисобланади: ЖАМТга аъзо давлатлардан иборат бўлган Конференция; Бош Ассамблея — Париж ва Берн уюшмалари аъзоси бўлган, ЖАМТга аъзо барча давлатлардан иборат; Мувофиқлаштириш қўмитаси — ЖАМТ, Париж ва Берн уюшмалари аъзоси бўлган давлатлардан иборат ҳамда *ex officio*, Швейцария (1995 йилнинг 1 январига 58 давлат Қўмита аъзолари бўлган).

Бош Ассамблея иккала Уюшма учун умумий бўлган харажатларнинг икки йиллик бюджетини қабул қилади. Конференция ҳам ўз икки йиллик бюджетини қабул қилади.

Бош Ассамблея ва Конференция навбатдаги сессияларга икки йилда бир марта, Мувофиқлаштириш қўмитаси йилда бир марта йиғилади.

ЖАМТнинг ижрочи раҳбари — Бош директор. У Бош Ассамблея томонидан 6 йил муддатга сайланиб, ушбу муддат узайтирилиши мумкин.

ЖАМТ аъзолиги БМТнинг бошқа ихтисослаштирилган муассасаларига нисбатан баъзи ўзига хос жиҳатларга эга. Мисол учун Париж (саноат мулки бўйича) ёки Берн (муаллифлик ҳуқуқи бўйича) Уюшмаларининг ёки БМТ ёхуд МАГАТЭ билан боғлиқ ихтисослаштирилган бошқа муассасалар аъзоси бўлган ёхуд Халқаро Суд Мақоми тарафи бўлган ёки ЖАМТ Бош Ассамблеяси томонидан Конвенция иштирокчиси бўлиш учун таклиф этилган ҳар қандай давлат ЖАМТ аъзоси бўлиши мумкин.

ЖАМТ аъзоси бўлиш учун, давлат унинг Бош директорига сақлаш учун ратификация ёрлиғи ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжатни топширади. Париж ёки Берн конвенцияларининг аъзоси бўлган давлатлар фақат улар жуда бўлмаганда 1967 йилги Стокгольм акти, 1971 йилги Париж конвенцияси ёки Париж акти, Берн конвенцияси маъмурий қоидаларига дахлдор бўлганда ёки, улар бир вақтнинг ўзида уларни ратификация қилиб ёхуд улардан бирининг маъмурий қоидаларига қўшилганларида ЖАМТ аъзолари бўлишлари мумкин.

ЖАМТ қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

37. ЖАҲОН ПОЧТА УЮШМАСИ (ЖПУ)

У 1874 йилнинг 9 октябрида 22 давлатнинг маъқуллаши билан Берн шартномасига биноан таъсис этилган ва 1875 йилнинг 1 июлидан кучга кирган. 1878 йилга қадар «Умумий почта уюшмаси» деб аталган. 1947 йилдан бошлаб ЖПУ БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси мақомига эга ва 1957 йил 3 октябрида Оттавадаги Почта конгрессида қабул қилинган ва 1969 йил-

да янгиланган Жаҳон Почта конвенцияси, шунингдек ЖПУ Устави ҳамда Умумий регламент асосида фаолият юритади.

Бугунги кунда 190 дан ортиқ давлат ЖПУ аъзоси ҳисобланади, улар ичида 1992 йилнинг апрелида аъзоликка қабул қилинган Ўзбекистон ҳам бор.

ЖПУ ўзаро корреспонденциялар алмашилиш учун мамлакатларнинг ягона почта ҳудудини ташкил этади. Унинг мақсадлари почта хизматларининг ишини уюштириш ва такомиллаштиришни таъминлаш; Уюшма аъзоси бўлган мамлакатлар сўраган почта хизмати соҳасида техник ёрдам кўрсатишда иштирок этиш; ушбу соҳадаги халқаро ҳамкорликни қўллаб-қувватлашдан иборат. ЖПУ аъзоси бўлган ҳар бир давлат ўзга давлатлар — ЖПУ аъзоларига тегишли почтани ўз почтасини етказиб беришда фойдаланадиган энг яхши воситалар билан жўнатиш мажбуриятини олади.

ЖПУ тариф ставкаларини, почтанинг энг оғир ва энг енгил оғирлигини ва ҳажмини, шунингдек корреспонденцияни қабул қилишнинг шартларини белгилаб беради (хатлар, жумладан аэрограммалар, почта откриткалари, босма материаллар, кўзи ожизлар учун бўртма ҳарfli адабиётлар ҳамда кичик пакетларни ўз ичига олган). У шунингдек транзит йиғимларини ҳисоблаш ва олиш (бир ёки бир неча мамлакат ҳудудидан ўтиб келаётган корреспонденциялар учун) ва пировард пунктлардаги йиғимларни ҳисоблаш ва олиш усуллари тўғрисида кўрсатма беради. Бундан ташқари у буюртма корреспонденциялар ва ҳаво почтасига оид, шунингдек юқумли ва радиоактив моддалар каби алоҳида эҳтиёткорлик талаб этадиган буюмларни ташиш қоидаларини белгилаб беради.

Барча аъзо-давлатлардан иборат бўлган Жаҳон Почта конгресси ЖПУнинг олий органи ҳисобланади. У ҳар беш йилда бир марта Жаҳон почта конвенциясини ва унинг қўшимча битимларини аъзо-давлатлар тақдим этган таклифлар асосида қайта кўриб чиқиш учун йиғилади. Бундан ташқари, Конгресс дастур, бюджет-

ни тасдиқлайди ва Бош директорни сайлайди. Аъзо-давлатлар камида учдан икки қисмининг талабига би-ноан ёки уларнинг розилигига кўра фавқулодда конгресс чақирилиши мумкин.

Географик жиҳатдан адолатли вакилликка риоя қилиб, Конгресс томонидан сайланган 40 та аъзодан иборат Ижроия Кенгаши ЖПУнинг конгресслараро давридаги фаолияти узлуксизлигини таъминлайди, почта маъмуриятлари билан жипс алоқада бўлади, Халқаро бюро фаолиятини назорат қилади, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар билан хизмат алоқаларини ўрнатади, маслаҳат (консультация)лар беради, тадқиқотлар ўтказиши ва Конгрессга таклифлар киритади. Кенгаш бир йилда бир марта йиғилади.

Ижроия кенгаш қошида ҳар бири почта хизмати, оддий корреспонденциялар (тарифлар ва ҳақ тўлаш), авиапочта ва жўнатмалар сифати назорати ҳамда банк почта хизматига оид масалаларни ҳал қиладиган комиссиялар мавжуд.

Конгресс сайлайдиган 35 аъзодан иборат бўлган Почта тадқиқотлари бўйича маслаҳат (консультатив) кенгаши почта алоқасига оид техник, тезкор ва иқтисодий масалалар юзасидан тадқиқотлар ўтказиши ва фикрларни маълум қилади, шунингдек янги ва ривожланмаётган мамлакатларда юзага келаётган техник ҳамкорлик муаммоларини ўрганади.

Кенгаш шу билан бирга почта ва бозор, тезкор почтани ривожлантириш, хизмат кўрсатиш ва уларнинг сифати, замонавийлаштириш ва бошқа турли масалалар билан шуғулланувчи комиссияларни тузади.

Халқаро бюро ЖПУ Котибияти бўлиб, асосий маъмурий шахс — Бош директор томонидан бошқарилади. Бюро почта маъмуриятлари орасида алоқани, маълумот ва маслаҳат беришни таъминлайди, шунингдек ЖПУ битимлари тизимига ўзгартиришлар киритиш бўйича таклифлар қабул қилади ва ушбу ўзгаришлардан хабардор этиб боради, конгрессларни тайёрлаш ишларини ўтказиши, шу билан бирга манфаатдор тарафлар

талабига биноан низоли масалалар юзасидан эксперт хулосасини тайёрлайди.

ЖПУ қароргоҳи Бернда (Швейцария) жойлашган.

38. ХАЛҚАРО ТАРАҚҚИЁТ УЮШМАСИ (ХТУ)

Халқаро Валюта фонди (ХВФ) ва Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт Банки (ХТТБ)нинг таклифига биноан 1959 йилда барпо этилган. 1960 йилдан ХТТБ шохобчаси (филиали) сифатида фаолият юритади, амалда у томонидан бошқарилади ва биргалиқда лойиҳаларни кредитлашни амалга оширади.

160 дан ортиқ давлат ХТУ аъзоси бўлиб, жумладан, 1992 йилнинг 21 ноябрида Ўзбекистон ҳам шулар жумласига кирди.

ХТУнинг асосий мақсади асосан ривожланаётган мамлакатларга кредит беришдан иборатдир.

ХТУ кредитлари, Банк қарзларидан фарқли равишда, 50 йил муддатга, маъмурий харажатларни қоплаш учун олинадиган озгина йиғимдан ташқари, фоизларсиз берилади.

ХТУдан кредит олишга даъвогарлик қилаётган мамлакат тўрт мезонга тўғри келиши керак: 1) камбағаллик, 2) етарли даражадаги иқтисодий, молиявий ва сиёсий барқарорлик, 3) тўлов балансига оид катта қийинчиликлар ва етарли миқдордаги чет эл валютасини топиш истиқболининг йўқлиги, 4) сидқидилдан тараққиёт сари интилиш.

ХТТБ даромадлари, аъзо давлатлар ҳамда ўзига тўқ аъзо давлатларнинг бадаллари, шунингдек аввал берилган кредитлар ХТУни молиявий таъминлашда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

ХТУ ўз таркибига кўра Бошқарувчилар кенгаши, Ижрочи раҳбариятдан иборат бўлиб, Президент томонидан бошқарилади.

ХТТБ Президенти айна вақтда ХТУ Президенти бўлиб, ХТТБ мансабдор шахслари ва ходимлари ўрин-

дошлик бўйича ХТУ да ҳам ўз вазифаларини бажарадилар, бироқ бунинг учун қўшимча ҳақ олмайдилар.

ХТУ ходимларининг фаолияти тўрт сектор: операциялар, молиялаштириш, сиёсат, режалаштириш ва тадқиқотлар секторлари бўйича амалга оширилади.

ХТУ қароргоҳи Вашингтонда (АҚШ) жойлашган.

39. ХАЛҚАРО ДЕНГИЗ ТАШКИЛОТИ (ХДТ)

1959 йилда ташкил этилганидан то 1982 йилнинг 22 майига қадар БМТнинг мазкур ихтисослаштирилган муассасаси Ҳукуматлараро денгиз маслаҳат (консультатив) ташкилоти (ХДТ) номи билан юритилди. ХДТ (ИМО)га 150 дан ортиқ давлат аъзодир. Ўзбекистон ҳозирча мазкур ташкилотга аъзо эмас.

ХДТнинг асосий мақсади ва вазифалари қуйидагилардан иборат:

— халқаро савдо билан боғлиқ кема қатновига техник масалалар юзасидан ҳукуматлараро ҳамкорлик ва маълумот алмашув;

— денгиздаги хавфсизликка, самарали навигацияга оид амалий меъёрларни қабул қилиш ва кемалардан денгизларни ифлослантиришнинг олдини олиш ҳамда ана шундай ифлослантиришга қарши курашни қўллаб-қувватлаш ва шу билан боғлиқ ҳуқуқий масалаларни кўриб чиқиш;

— ҳукуматлар томонидан ўрнатиладиган халқаро савдо билан боғлиқ бўлган кема қатновига дахлдор бўлган таҳқирловчи ҳаракатлар ва ортиқча чекловларнинг бекор қилинишига кўмаклашиш.

Ассамблея ХДТ олий органи ҳисобланади. Унинг ишида аъзо бўлган барча давлатлар иштирок этадилар. Ассамблея икки йилда бир маротаба чақирилиб, ХДТнинг яқин даврдаги сиёсатини белгилайди, аввалдан унинг органларида кўриб чиқилган масалалар юзасидан узил-кесил қарор қабул қилади, ХДТ Кенгаши ва

Денгиздаги хавфсизлик бўйича қўмита аъзоларини сайлайди.

Кенгаш ХДТнинг Ассамблея сессиялари орасидаги ишига раҳбарлик қилади. У Ассамблея сайлайдиган 32 аъзодан иборат бўлиб, улардан 8 нафари халқаро денгизда юк ташишдан энг кўп даражада манфаатдор бўлган мамлакатларнинг, 8 таси халқаро денгиз савдосидан энг кўп даражада манфаатдор мамлакатларнинг ва 16 таси эса — ушбу тоифалардан бирортасига мос келмайдиган, аммо денгиз транспорти ва кема қатнови соҳасида ўз манфаатларига эга бўлган мамлакатларнинг вакиллари дир. Кенгашга жаҳоннинг барча асосий географик минтақаларининг вакиллари сайланиши таъминланади.

ХДТ таркибида 4 та асосий қўмита мавжуд: Денгиздаги хавфсизлик қўмитаси, Ҳуқуқий масалалар қўмитаси, Денгиз муҳитини муҳофаза қилиш қўмитаси ва Техник ҳамкорлик бўйича қўмита.

Қўмиталар Ассамблеяга ўз маъруза ва тавсияларини Кенгаш орқали тақдим этадилар ва ХДТ аъзо давлатларининг иштироки учун очиқ бўладилар.

Котибият — Бош Котиб раҳбарлик қиладиган маъмурий орган ҳисобланади.

ХДТ қароргоҳи Лондонда (Буюк Британия) жойлашган.

40. ФУҚАРО АВИАЦИЯСИНING ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТИ (ФАХТ)

1947 йилнинг 4 апрелида БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси сифатида, 26 давлат 1944 йилда Чикагода ишлаб чиқилган Халқаро фуқаро авиацияси тўғрисидаги Конвенцияни ратификация қилинганидан сўнг ташкил этилган.

Ҳозирги вақтда ФАХТ(ИКАО) таркибига 183 давлат, жумладан, 1992 йилнинг 12 ноябридан Ўзбекистон Республикаси ҳам кирган.

ФАХТ фаолиятининг мақсади ва турлари бутун дунёда фуқаро авиациясининг хавфсиз ва режали ривож-

ланишини таъминлаш; самолётларни конструкциялаш ва улардан тинчлик мақсадларида фойдаланиш ҳамда халқаро фуқаро авиацияси учун авиалиниялар, аэропортлар ва аэронавигация ускуналари барпо этишни рағбатлантириш; дунё аҳолисининг хавфсиз, мунтазам, самарали ва тежамкор ҳаво орқали ташишга бўлган эҳтиёжини қондиришдан иборат.

ФАХТ олий органи — Ассамблея барча аъзо-давлатларнинг делегацияларидан таркиб топиб, камида уч йилда бир маротаба чақирилади. У ФАХТ сиёсатини белгилайди ва Кенгаш кўриб чиқиши учун махсус берилмайдиган ҳар қандай масалани муҳокама қилади.

Ассамблея томонидан сайланиб, 33 мамлакат вакилларидан иборат бўлган Кенгаш ФАХТнинг ижроия органидир. Кенгаш Ассамблея қарорларини амалга оширади ва ФАХТ молиявий ишларига раҳбарлик қилади. У халқаро аэронавигация учун меъёрлар қабул қилади, аэронавигация масалаларига оид маълумотларни йиғади, ўрганади ва нашр этади ва манфаатдор аъзо давлатлар илтимосига биноан халқаро фуқаро авиацияси билан боғлиқ бўлган ҳар қандай келишмовчиликларни ҳал қилиш учун трибунал сифатида ҳаракат қилиши мумкин.

Кенгашнинг ўта муҳим вазифаларидан бири ўзгариб бораётган тактика талабларини ҳисобга олган ҳолда халқаро андозалар ва тавсияларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишдан иборат. Ҳозирги вақтда халқаро андоза ва тавсиялар Конвенцияга 17 та илова сифатида расмийлаштирилган.

Кенгаш ўзининг кўмакчи кўмиталарига эга: 1) юридик, 2) молиявий, 3) аэронавигация таъминотини ҳамкорликда қўллаб-қувватлаш, 4) фуқаро авиацияси ишларига ноқонуний тарзда аралаштириш бўйича кўмиталар.

ФАХТ Котибияти — Ассамблея, Кенгаш ва бошқа органларнинг фаолиятини таъминлайдиган доимий ҳаракатдаги орган бўлиб, — унга Бош котиб раҳбарлик қилади.

ФАХТ қароргоҳи Монреалда (Канада) жойлашган.

41. ХАЛҚАРО МЕҲНАТ ТАШКИЛОТИ (ХМТ)

1919 йили ташкил этилган бўлиб, 1946 йилнинг 14 декабрида биринчи бўлиб БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси мақомини олди. Ҳозирга келиб ХМТ 170 дан ортиқ давлатни ўз сафларига бирлаштирган. Ўзбекистон Республикаси 1992 йилнинг 13 июлидан унинг аъзоси ҳисобланади.

ХМТ мақсадлари қуйидагиларни таъминлашдан иборат.

— бандлик ва ривожланиш (аъзо-давлатлар учун намунавий сиёсат ва стратегияни ишлаб чиқиш, ишчи кучини режалаштириш, кўп меҳнат қиладиган ижтимоий ишлар, қишлоқда камбағалликни енгиллатиш, технологиялар танлаш, кичик индустрияни ривожлантириш, меҳнат соҳасида ахборот ва статистика);

— касбга тайёрлаш (сиёсат ва тайёрлаш тизимини ишлаб чиқишга кўмаклашиш, бошқарув соҳасида тайёргарлик, саноат, қишлоқ хўжалиги, тижорат соҳаларида касбга тайёргарлик, таълим учун услубият ва материалларни ишлаб чиқиш, ногиронларнинг касб қобилиятини тиклаш, аёлларни ва мактабда ўқимайдиган ёшларни касбга тайёрлаш);

— соҳалар бўйича фаолият (биринчи навбатда — кооперативларни ривожлантириш ва меҳмонхона ҳамда саёҳат индустрияси учун кадрлар тайёрлаш);

— меҳнат шароити ва иш муҳити (касбга оид хавфсизлик техникаси ва соғлиқни сақлаш, меҳнат ва турмуш шароитлари, тенгликни таъминлаш);

— ижтимоий таъминотнинг ишлаб чиқариш муносабатлари; ишчиларга таълим бериш (уларни ўргатиш); ёлловчи ташкилотлар томонидан кўмак берилишини таъминлаш.

Ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ХМТ бугунга келиб 300 дан ортиқ конвенция ва тавсияномалар қабул қилди. Конвенциялар уларни ратификация қилган давлатлар зиммасига ҳисобот кўринишидаги муайян маж-

буриятларни юкласа, тавсияномалар миллий сиёсат, қонунлар ва амалиёт учун мўлжал вазифасини ўтайди.

Ушбу жараёни назорат қилиб бориш 20 нафар юристдан иборат бўлган конвенция ва тавсияномаларни бажариш бўйича мустақил экспертлар қўмитасига ва масалаларни экспертлар қўмитасининг маърузалари асосида муҳокама этадиган Конференциянинг конвенция ва тавсияномаларини бажариш бўйича уч тарафлама қўмитаси зиммасига юкланган. Тавсияномалар ва ратификация қилинмаган конвенциялар бўйича ХМТ миллий қонунларнинг конвенция меъёрларига мувофиқлиги тўғрисида маълумот беришларини сўраб мурожаат этиш ҳуқуқига эга.

ХМТ олий органи — Халқаро меҳнат конференцияси бўлиб, у бир йилда бир марта йиғилади. Унинг ишида барча аъзолар иштирок этадилар. Ҳар бир делегация ҳукуматнинг икки вакилидан: бири — ёлловчилардан, иккинчиси — ишчилардан ташкил топганлиги ХМТнинг ўзига хос хусусиятидир. Конференциялар орасида ўтган даврда ХМТ ишини 56 аъзодан иборат Маъмурий кенгаш бошқариб боради (у ҳам ўша асосда жамланади: ҳукуматдан 28 вакил, жумладан ёлловчилардан 14 та, ишчилардан 14 та вакил).

ХМТ Котибияти вазифасини Женева (Швейцария)да жойлашган Халқаро меҳнат офиси ўтайди.

42. ХАЛҚАРО МОЛИЯ КОРПОРАЦИЯСИ (ХМК)

ХМК 1956 йилда ХТТБнинг шохобчаси сифатида ташкил этилган ва БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси сифатида фаолият юритади. Ҳозирги вақтда 150 га яқин давлат, жумладан, 1992 йилнинг 21 октябридан Ўзбекистон ҳам ХМК аъзоси ҳисобланади.

ХМК ўз фаолиятида ХТТБ билан узвий боғлиқ. Корпорация асосан ишлов бериш, шунингдек, кон санотига, туризм, коммунал корхоналар ва қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ лойиҳаларга сармоя жойлаш билан

шуғулланади. ХМК шу билан бирга хусусий капитал маблағларини конвенция тариқасида, асосан ҳудудида кредит талаб этиладиган объектлар жойлашган ривожланаётган давлатларга жалб этади. Қарз бериш муддати — 7 дан 12 йилгача бўлиб, у қайси валютада олинган бўлса, ўша валютада қайтарилади. Ундан ташқари, ХМК иқтисодиётни бошқариш ва турли молиявий хизматлар кўрсатишда ёрдам беради.

ХМК ХТТБ дан дотациялар олади.

Тузилишига кўра ХМК ХТТБга ўхшаб кетади. ХМК Президенти вазифасини ХТТБ Президенти ўтайди — бу халқаро амалиётдаги ўзига хос ғалати ҳодисадир.

Қизиқарли фактлардан яна бири шундан иборатки, фақат ҳукуматнинг кафолати билан ҳукуматларга ва иштирокчи мамлакатларнинг хусусий фирмаларига қарз берадиган ХТТБдан фарқли равишда ХМК ўз Уставига биноан нафақат давлатларга, балки ҳукумат кафолатисиз хусусий шахсларга ҳам қарз бериши мумкин. Бу йўналишда ХМК фаолият имкониятлари анча кенг ва жозибалироқдир. ХМК кредитларини иштирокчи мамлакатларнинг хусусий корхоналари объект учун талаб этиладиган сумманинг 50 фоизини ўзлари қўшган тақдирдагина беришини қайд этиш лозим. Бу каби кредитлар, одатда, кичик ва ўртача корхоналарга берилади.

Ҳар қандай мамлакат ҳам ХМК мижози бўла олмайди. Иштирокчи мамлакат хорижий инвесторлар учун қулай муҳитни таъминлаб, хусусий тадбиркорликни рағбатлантириши талаблардан биридир. Бирдамлик ва барқарорлик ҳам кредит беришда асосий тамойиллардан ҳисобланади.

ХМКга раҳбарлик қилувчи органлар қуйидагилардан иборат: ХМКнинг барча ваколатларига эга бўлган ва ХМК аъзолари бўлган мамлакатлар вакил этган Халқаро банк бошқарувчилари ва уларнинг ўринбосарларидан иборат бўлган Бошқарувчилар кенгаши; шунингдек ХМК аъзолари бўлган мамлакатлар вакил этган Жаҳон банки директор-бошқарувчиларидан иборат

бўлган Директорлар кенгаши. Улар ХМКнинг умумий операцияларини назорат қиладилар.

Жаҳон банкининг Президенти эгаллаб турган лавозимига кўра ХМК Директорлар кенгашининг Раиси ҳисобланади.

ХМК қароргоҳи Вашингтонда (АҚШ) жойлашган.

43. ХАЛҚАРО ТИКЛАНИШ ВА ТАРАҚИЁТ БАНКИ (ХТТБ)

Бреттон — Вудс конференциясининг қарорига биноан 1944 йилда ташкил этилган бўлиб, БМТнинг ихтисослаштирилган муассасасидир. 1946 йилда ўз фаолиятини бошлаган. 1947 йилнинг ноябрида БМТ билан битим тузган бўлиб, унга мувофиқ Банк ўз кредит сиёсатини амалга оширишда тўла мустақилликка эга. ХВФга аъзо бўлиш ҳам ХТТБ аъзолиги шартларидан биридир.

Дастлаб банк иштирокчи-мамлакатларнинг хўжалигини тиклаш ва ривожлантиришда кўмак бериш мақсадида яратилган эди.

1945 йилнинг 31 декабрига қадар Банк тўғрисидаги битимни имзолаган мамлакатлар Банкнинг дастлабки аъзолари ҳисобланади. Ҳозирга келиб ХТТБга 177 мамлакат, жумладан, 1992 йилнинг 21 октябридан Ўзбекистон ҳам кирган.

ХТТБнинг асосий мақсади ишлаб чиқариш мақсадлари учун сармоя жойлашни рағбатлантириш орқали тиклаш ва ривожланишга кўмаклашиш, хорижий хусусий сармоя жойловчиларни рағбатлантириш, шунингдек халқаро савдони ривожлантириш учун шароит яратишдан иборат.

ХТТБнинг асосий тамойилларида қарз фақат ишлаб чиқариш мақсадларида берилиши таъкидланган. Қарз олиш учун қарзнинг аниқ мақсадлар учун ишлатилишининг иқтисодий асосланиши ва ҳукумат кафолати зарур бўлади.

ХТТБ олий органи — Бошқарувчилар кенгаши бўлиб, у Банкнинг барча ваколатларига эга ва унинг таркибига ҳар бир аъзо-давлатдан биттадан бошқарувчи ва ўринбосар киради. Бошқарувчилар кенгаши ўз йиғилишларини бир йилда бир марта ўтказди ва ХТТБ ва ХВФ учун ягона олий орган ҳисобланади. Одатда кўриб чиқиш учун киритиладиган умумий масалалар — дунёдаги молиявий ва иқтисодий вазият аҳволи.

Кенгашда овоз беришда ҳар бир аъзо 250 овозга ва иштирокчи мамлакатларнинг ҳар бир акцияси учун битта қўшимча овозга эга бўлади. (1 овоз — ўз квотасини ўзлаштиришга оид махсус ҳуқуқ — ЎМХ 100000 бирлиги).

Ҳақиқий ҳокимият ХТТБнинг ижроия органидан ташкил топган ва 24 ижро этувчи директорлардан (улардан 5 таси энг кўп миқдордаги акцияларга эга аъзо-давлатлар томонидан тайинланади) иборат директоратга тегишлидир. Ўз вақтида ушбу ва бошқа талаблар ХТТБга аъзо бўлиш учун асос сифатида СССР раҳбарияти томонидан тан олинмаган. Бунинг моҳияти, албатта, ХТТБга раҳбар органларни шакллантиришнинг нодемократик тамойилларини қўллаш орқали раҳбарлик қилинаётганлиги ва овоз бериш тартибида бўлган даъволарда эди. Бундай шароитда, албатта, овозларнинг аксариятини назорат остига олган «Катта еттиликка оид» ривожланган мамлакатлар устунликка эга. Қолган 19 та ижродиректор иштирокчи-мамлакат вакиллари бўлган бошқарувчилар томонидан сайланадилар.

Бошқарувчилар кенгаши шунингдек ХТТБ Президентини сайлаб, у ўз навбатида Банк хизматчилари штатига раҳбарлик қилади, умумий сиёсатга оид масалалар юзасидан эса бошқарувчи-директорлар кўрсатмаларига амал қилади. Президент ўз хизмат лавозимига кўра Бошқарувчилар кенгашининг Раиси бўлиб, беш йил муддатга сайланади. ХТТБ тарихида фақат АҚШ фуқаролигини унинг президентлари этиб сайланиб келяпти.

Кредитлар хусусида сўз юритганда, уларнинг 20 йилгача муддатга беш йиллик имтиёзли даври билан анча йирик фоиз ҳисобига берилишини, бунда шарт-

лардан бири қарз олувчи мамлакат Банк тавсияларини бажаришга мажбурлиги ва унга халқаро бозорларда жойлаштирилаётган қарз (заём)лардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботлар тақдим этиши кредит бериш учун қўйиладиган шартлардан бири эканлигини қайд этиш лозим.

Ўзбекистоннинг ХТТБ билан ҳамкорлиги бирмунча фаол ривожланмоқда. Чунончи, биринчи босқичда ХТТБ республикага институционал тизимни ривожлантиришда техник ёрдам сифатида 1993 йилнинг октябрида 21 млн. доллар миқдорида, 1995 йилнинг май ойида эса ишлаб чиқаришнинг асосий секторларида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва ислохотларни чуқурлаштириш мақсадида 160 млн. миқдорида реабилитация (қайта тиклаш) заёмини ажратди. Банкнинг Ўзбекистондаги учинчи операцияси — 1995 йилда берилган 66 млн. доллар миқдоридаги заём пахта толаси ишлаб чиқаришни кўпайтиришга қаратилган эди. Бундан ташқари, Банк барча Марказий Осиё мамлакатлари иштирок этаётган «Орол денгизи» минтақавий дастурини мувофиқлаштириб боради. Дастур ўз ичига 19 лойиҳани олган. Шу билан бирга Банк махсус бўлинма — 2 млн. долларли грантга эга бўлган Орол денгизи ҳавзаси марказини барпо этди.

ХТТБ қароргоҳи Вашингтонда (АҚШ) жойлашган бўлиб, шунингдек Париж ҳамда Токиодаги бўлинмаларига эга.

44. ХАЛҚАРО ВАЛЮТА ФОНДИ (ХВФ)

Мазкур ташкилот Устави, ХТТБ Устави каби Бреттон-Вудс конференциясида 1944 йилда қабул қилинган бўлиб, 1945 йилнинг 27 декабридан кучга кирди. 1969 йилнинг 28 июлида унга Директорлар қўмитаси 1968 йилнинг 31 майида қабул қилинган 23-5-сон резолюциясида тасдиқланган жиддий тузатишлар киритилган эди. Устав 1976 йилнинг 30 апрелида қабул қилинган 31-4-сон резолюциясида Директорлар қўмитаси

тасдиқлаган ўзгартиришларни ҳисобга олган ҳолда 1978 йилнинг 1 апрелида узил-кесил қабул қилинди.

Собиқ СССР Бреттон-Вудсдаги конференцияда иштирок этган, ХТТБ ва ХВФни барпо этиш тўғрисидаги битимларни имзолаган, бироқ битимни сиёсий ва мафкуравий мулоҳазаларга кўра ратификация қилмаган эди. Худда ана шу сабабларга кўра 1950 йилда Польша, 1954 йилда эса — Чехословакия Фонд таркибидан чиқдилар.

Ҳозирги вақтда ХВФ аъзолари 180 га яқин давлат бўлиб, жумладан Ўзбекистон унга 1992 йилнинг 21 октябридан аъзо бўлиб кирган.

Уставнинг 1-моддасига биноан ХВФ ўз олдига қуйидаги мақсадларни қўяди:

— халқаро валюта муаммолари бўйича консултациялар ва ҳамкорликни уюштиришни таъминлайдиган мунтазам фаолият кўрсатувчи институтлар орқали халқаро валюта ҳамкорлигига кўмаклашиш;

— халқаро савдони кенгайтириш ва мувозанатли ривожланиши учун шароит яратиш ва шу билан — бандлик ва реал даромадларнинг юксак даражасига эришиш;

— барча иштирокчиларнинг ишлаб чиқариш ресурсларини иқтисодий сиёсатнинг асосий бирламчи объеклари сифатида тараққий эттириш;

— айирбошлаш курсининг барқарорлигига эришиш, иштирокчилар орасида айирбошлаш курси бўйича тартибга солувчи чораларни қўллаш ва айирбошлаш курсларининг рақобатли қадрсизланишини чеклаш;

— иштирокчилар ўртасидаги жорий келишувларга нисбатан тўловларнинг кўп томонлама тизимини ўрнатишда ва халқаро савдо тараққиётига халал берадиган хориж валютаси курсини чеклашни бекор қилишда ёрдам кўрсатиш.

Ўзининг аъзолиги тўғрисида 1945 йилнинг 31 декабрига қадар маълум қилган мамлакатлар бирламчи иштирокчи (муассис) ҳисобланадилар.

Ҳар бир иштирокчига алоҳида ўзлаштириш ҳуқуқларида ифодаланган квота (улуш) белгиланади. Квота

ҳажми ҳар бир мамлакатнинг жаҳон иқтисодиётидаги иқтисодий ва нисбий салмоғи таҳлилидан келиб чиқиб белгиланади. Белгиланган улушнинг 25 фоизи олтин билан, қолган қисми эса иштирокчи бўлган мамлакатнинг ўз ўз валютасида тўланади. ХТТБ ва ХВФ аъзоси бўлган ҳар бир иштирокчи давлат ўз миллий валютасига эга бўлиши ҳам мазкур халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш шартларидан биридир. Ҳар бир иштирокчи-мамлакат ХВФ билан ўз операцияларини давлат томонидан белгиланган молия органи орқали амалга оширади. Фонд иштирокчи-мамлакатлардан маълумот тақдим этишларини талаб қилиши мумкин, бироқ мамлакатлар маълумотларни уларнинг моҳиятини хусусий шахслар ва корпорацияларга очиб берадиган кўринишда беришга мажбур эмаслар, бироқ, шунга қарамай, иштирокчилар керакли маълумотини бемаъни баҳолашларга йўл қўймаслик учун имкон борича муфассал ва аниқ шаклда тақдим этишга кафолат берадилар (8-модда).

Бошқарувчилар кенгаши ХВФнинг олий органи бўлиб, унинг таркибига ҳар бир аъзо-давлатдан биттадан бошқарувчи ва биттадан унинг ўринбосари киради. Кенгаш ҳар йили чақирилади ва Фонд сиёсатини белгилайди. Ҳар бир мамлакатнинг овоз бериш ҳуқуқи, ўз навбатида, фонднинг жаҳон иқтисодиётидаги нисбий улушига боғлиқ бўлган унинг молиявий ресурсларига қўшилган улушига мувофиқ равишда белгиланади.

Ижроия кенгаши — ҳар кунги жорий ишларни ба-жарувчи орган бўлиб, — Раисдан ва еттиси энг катта квотага эга мамлакатлар (Германия, Буюк Британия, Хитой, Франция, Саудия Арабистони, АҚШ ва Япония) томонидан, қолганлари эса ХВФнинг бошқа аъзо-давлатлари томонидан минтақавий вакилликни ҳисобга олиб тайинланган ҳолда 23 та ижрочи директордан иборат бўлади. Ижроия кенгашига сайлов ҳар икки йилда бир маротаба ўтказилади.

Бошқарувчи директор Ижроия кенгаши томонидан 4 йил муддатга сайланиб, вужудга келган анъанага кўра бу лавозимга Европа вакили сайланади. Бошқарувчи

директор Директорат раиси ҳамда ХВФ котибиятида асосий маъмурий шахс ҳисобланади.

ХВФ қароргоҳи Вашингтонда (АҚШ) жойлашган бўлиб, шунингдек унинг Токио ва Парижда ҳам бўлинмалари мавжуд.

45. ХАЛҚАРО ЭЛЕКТР АЛОҚАСИ УЮШМАСИ (ХЭУ)

Ушбу ташкилот 1865 йилда Парижда Халқаро телеграф уюшмаси сифатида ташкил этилган эди. 1932 йилда Мадридда электр алоқаси бўйича халқаро конвенция қабул қилинганидан сўнг ушбу ном 1934 йилда Халқаро электр алоқаси уюшмаси деб ўзгартирилди. ХЭУ 1947 йилда қайта ташкил этилиб, БМТнинг Электр алоқаси бўйича ихтисослаштирилган муассасасига айланди. 1954 йилнинг 1 январидан ХЭУ фаолияти Буэнос-Айресдаги ваколатли конференцияда 1952 йилнинг 22 декабрида қабул қилинган конвенцияга биноан мувофиқлаштирилади.

ХЭУ таркибида 180 дан ортиқ аъзо-давлатлар бўлиб, Ўзбекистон 1992 йилнинг 10 июлидан унинг аъзоси ҳисобланади.

ХЭУнинг асосий мақсадлари барча турдаги электр алоқасини яхшилаш ва ундан тежамли фойдаланиш учун халқаро ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш ва кенгайтириш ҳамда техник воситаларни ривожлантириш ва электр алоқаси хизматлари самарадорлигини ошириш учун улардан энг самарали фойдаланишга, уларнинг фойдалилигини ошириш ва ҳамма аҳоли учун ҳаммабоплигини таъминлашга кўмаклашишдан иборат.

Барча аъзо-давлатлардан иборат бўлган Ваколатли конференция ХЭУнинг олий органи ҳисобланади. Конференция 5 йилда бир марта йиғилади ва ишнинг асосий йўналишларини белгилайди ва ташкилот бюджетини тасдиқлайди, Кенгаш маърузаларини муҳокама қилади, электр алоқаси бўйича халқаро конвенцияларда қайта кўриб чиқади, халқаро ташкилотлар билан

халқаро шартномалар тузади, Маъмурий кенгашни, Бош котибини сайлайди.

Маъмурият кенгаши — географик жиҳатдан одилона вакилликни ҳисобга олган ҳолда сайланган — 43 давлат — ХЭУ аъзоларидан иборат. Кенгаш ваколатли конференция сессиялари орасида доимий ишлаб турувчи орган ҳисобланади. Унинг зиммасига мувофиқлаштириш, назорат ва ижро вазифалари юкланади. У бир йилда бир марта йиғилади.

Бундан ташқари ХЭУ таркибида қуйидаги доимий органлар ҳам мавжуд: Бош котибият, Частоталарни ҳисобга олиш халқаро қўмитаси, икки халқаро консультация қўмиталари: радио бўйича халқаро консультация қўмитаси ва телеграфия ва телефония бўйича халқаро консультация қўмитаси, шунингдек Телекоммуникацияларни ривожлантириш бюроси. Мазкур доимий органлар фаолиятини қароргоҳидан туриб, Маъмурият кенгаши мувофиқлаштиради.

Маъмурият конференциялари — одатда, ваколатли конференция билан бир вақтда маъмурий регламентларни қисман қайта кўриб чиқиш чақирилади.

ХЭУ қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

46. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ХАЛҚАРО ФОНДИ (ҚРХФ)

ҚРХФни ташкил этиш тўғрисидаги таклиф Римда (Италия) 1974 йилда бўлиб ўтган Жаҳон озиқ-овқат конференциясида илгари сурилган эди. ҚРХФни барпо этиш тўғрисидаги битим 1976 йилнинг 13 июнида БМТ конференциясида қабул қилиниб, 1976 йилнинг 20 декабрида эълон қилинган дастлабки бадаллар миқдори 1 млрд. долларга етганидан сўнг имзолаш учун очилди ва 1977 йилнинг 30 ноябридан кучга кирди.

Ҳозирги вақтда ҚРХФ таркибига 150 дан ортиқ аъзо давлатлар кирган.

ҚРХФ фаолиятида БМТ аъзоси бўлган алоҳида дав-

латлар, унинг ихтисослаштирилган муассасалари ва АЭХА иштирок этиши мумкин. ҚРХФ иштирокчилари уч тоифага бўлинадилар: биринчиси — ривожланган мамлакат — донорлар (уларнинг улуши дастлабки сармоянинг 55 фоизини ташкил этади), иккинчиси — ривожланаётган мамлакатлар — донорлар (42,5 фоиз), учинчи тоифа эса ичига бошқа ривожланаётган мамлакатларни (2,5 фоиз) олади. Шу билан бирга биринчи ва иккинчи тоифага оид мамлакатлар бадалларини эркин айирбошланадиган валютада қўшишлари керак бўлиб, одатда улар ҚРХФ барча ресурсларининг 99 фоизига тенг. Учинчи тоифага оид мамлакатларга бадалларини ўз миллий валютасида қўшишга рухсат этилади. ХВФ да қабул қилинган «ўзлаштиришнинг махсус ҳуқуқлари» ҚРХФнинг ҳисоб-китоб бирлиги ҳисобланади.

ҚРХФ асосий мақсадлари ва фаолияти турлари ривожланаётган мамлакатларга озиқ-овқат ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва озиқланиш даражасини юксалтиришда ёрдам бериш учун қўшимча маблағларни йўллашдан иборат. ҚРХФ фақат қишлоқ хўжалиги, жумладан, чорвачилик, балиқ овлаш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш билан шуғулланиб, ўз эътиборини жаҳоннинг тараққий этаётган мамлакатларида аҳолининг аксарияти яшаб ишлайдиган қишлоқ ҳудудларига қаратади. Унинг асосий вазифаси — Африка, Осиё ва Лотин Америкаси аҳолисининг камида 20 фоизи азоб чекаётган сурункали очлик ва тўйиб овқат емасликни тугатиш бўйича ҳаракатларга кўмаклашишдан иборат.

ҚРХФ ривожланаётган мамлакатларда озиқ-овқат ишлаб чиқаришни, уни айниқса қишлоқ аҳолисининг энг камбағал табақалари манфаатлари йўлида кўпайтиришга анча жиддий таъсир кўрсатадиган лойиҳалар учун аксарият ҳолларда ўта имтиёзли шартларда ёки жуда оз фоизлар билан кредитлар беради. У ўз ресурсларидан кичик фермерлар ва ерсиз деҳқонларни ривожланиш жараёнига жалб қилиш бўйича саъй-ҳаракатларнинг бир қисми сифатида фойдаланишга интилади. Шундай қилиб, фондни фақат ишлаб чиқариш мақсад-

лари қизиқтириб қолмай, балки ҳар бир лойиҳа бандлик, озикланиш ва даромадларнинг тақсимланишига кўрсатиши мумкин бўлган таъсир ҳам қизиқтиради.

ҚРХФ кредит операциялари икки гуруҳга тақсимланади: Фонд амалга ошираётган лойиҳалар ва Жаҳон банки ва ХРУ ҳамда турли ривожланиш банклари (Африка, Осиё, Америка, Ислон банклари) сингари тараққиёт масалалари билан шуғулланадиган муассасалар ва бошқа молия муассасалари билан биргаликда молия билан таъминланадиган лойиҳалар. ҚРХФ кредитлари лойиҳалар бўйича умумий харажатларнинг бир қисминигина ташкил этади; тегишли ҳукуматлар ҳам ўз улушларини қўшадилар.

ҚРХФ лойиҳаларини суғориш ва сув ресурслари устидан назорат, қишлоқ ҳудудларини комплекс ривожлантириш, қишлоқ хўжалик масканлари ва уларни ривожлантириш, майда фермерларга қишлоқ хўжалик кредитлари бериш, чорвачиликни ривожлантириш ва ўғит етказиб бериш ва тақсимлаш кабиларни кўзда тутаяди.

Бошқарувчилар кенгаши ва Ижроия қўмитаси ҚРХФнинг раҳбар органлари ҳисобланади. Бошқарувчилар кенгашида аъзо бўлган барча давлатлар вакиллари мавжуд бўлиб, бунда аъзолар тоифаларидан ҳар бири (ривожланган мамлакатлар, нефть экспорттери бўлган ривожланаётган мамлакатлар ва бошқа ривожланаётган мамлакатлар) тенг миқдордаги овоз ҳуқуқига эга. Шундай қилиб, донор мамлакатлар овозлар умумий миқдорининг учдан икки қисмига эга бўлса, айна вақтда ривожланаётган мамлакатлар ҳам овозларнинг учдан икки қисмига эгадир. Жорий операциялар 18 нафар бошқарувчи-директордан (аъзоларнинг ҳар уч тоифасидан 6 кишидан), ва 18 ўринбосардан иборат Ижроия қўмита томонидан назорат қилиниб, Қўмита Раиси вазифасини Бошқарувчилар кенгаши томонидан аъзоларнинг учдан икки қисми томонидан 4 йил муддатга сайланадиган Фонд раиси бажаради ва у кейинги муддатга қайта сайланиш ҳуқуқига эга.

ҚРХФ қароргоҳи Римда (Италия) жойлашган.

47. ТАЪЛИМ, ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ МАСАЛАЛАРИ БЎЙИЧА БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ (ЮНЕСКО)

ЮНЕСКО Устави 1945 йили Лондонда чақирилган конференция томонидан ишлаб чиқилган эди. ЮНЕСКО фаолиятини 1946 йилнинг 4 ноябрида, 20 давлат Уставни имзолаб ўз ақцепт хужжатларини сақлаш учун Бирлашган Қиролликка топширганларидан сўнг бошлади.

ЮНЕСКОнинг асосий мақсади таълим, илм-фан ва маданият соҳаларида ҳамкорлик қилиш орқали тинчлик ва ҳамкорликни таъминлашга кўмаклашишдан иборат.

184 давлат ЮНЕСКО аъзоси бўлиб, жумладан, 1993 йилнинг 29 октябрида тўла ҳуқуқли иштирокчи сифатида қабул қилинган Ўзбекистон ҳам шулар қаторидадир.

ЮНЕСКО давлатлараро ҳамкорликнинг маданий маркази бўлиб, инсоният маданиятини келажак авлодлар учун сақлаб қолиш ишида актив фаолият кўрсатмоқда, бу жиҳатдан у жиддий муваффақиятларга эришди.

Ўзбек халқининг жаҳон маданиятига қўшган улкан ҳиссасини ҳисобга олган ҳолда буюк бобокалонларимиз, қомусчи-олимлар Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва Муҳаммад Тарағай Улуғбекнинг юбилейлари ЮНЕСКО доирасида нишонланди.

ЮНЕСКОнинг 1995 йилги 28-Бош конференциясида Амир Темурнинг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилинди, бу эса буюк бобокалонимизнинг жаҳон илми ва маданияти тараққиётига қўшган ҳиссасининг тан олинганидан далолат беради.

Шу билан боғлиқ равишда ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида 1996 йилда «Темурийлар даврида фан, маданият ва таълимнинг гуллаб-яшнаши» мавзуида халқаро конференция бўлиб ўтди. Кейинроқ эса, ЮНЕСКОнинг бутунжаҳон кадриятлари рўйхатига киритилган Бухоро ва Хиванинг 2500 йиллигини нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилиндики, мазкур нарса кўхна шаҳарлари-

миз бутун инсониятга оид бойлик эканлигининг яна бир исботидир.

Ҳозирги вақтда ҳам ЮНЕСКОнинг жаҳон илми ва маданиятини ривожлантиришдаги роли ўта муҳимдир. Мисол учун, ЮНЕСКО Ижроия Кенгашининг Париждаги сессиясида нутқ сўзлаб, давлатимиз раҳбари И.А.Каримов ЮНЕСКОнинг ўзига хослигини «ер юзидаги катта ва кичик халқларнинг ўтмиши ва бугунги кунига бирдек ҳурмат ва эътиборини сақлаган ҳолда ЮНЕСКО доирасида ўзига хос ва бетакрор миллий маданиятларнинг ва инсоният ютуқларини намойиш этиш учун ажойиб имкониятлар пайдо бўлаётганлигида кўрамиз» деб таъкидлаб ўтди.

Бундан ташқари, Ўзбекистонда ташкилотнинг ўзга аъзо-давлатларидаги каби ЮНЕСКО ишлари бўйича миллий комиссия тузилган бўлиб, Самарқандда Бош конференция қарорига биноан Марказий Осиёни ўрганиш бўйича Халқаро институт барпо этилган ва унинг мақсади «Буюк ипак йўлини тадқиқ этишда интеллектуал ҳамкорлик мақсадида институтлар тармоғини уюштиришни фаоллаштириш»дан иборат.

Фаолиятида барча аъзо-давлатларнинг вакиллари иштирок этадиган Бош конференция ЮНЕСКОнинг олий органидир. У икки йилда бир маротаба, сиёсат, дастурларни ишлаб чиқиш ва бюджетни тасдиқлаш учун чақирилади.

Ижроия кенгаши Бош конференция томонидан 4 йил муддатга сайланади ва 51 аъзодан иборат бўлади. Кенгаш икки йилда бир маротаба чақирилади ва Конференцияда қабул қилинган дастурларнинг бажарилишини назорат қилиб боради.

Котибиятни — кейинчалик яна худди шундай муддатга қайта сайланиш ҳуқуқи билан 6 йиллик муддатга сайланадиган ЮНЕСКО Бош директори бошқаради.

ЮНЕСКО қароргоҳи Парижда (Франция) жойлашган.

48. БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАРНИНГ САНОАТ ТАРАҚҚИЁТИ БЎЙИЧА ТАШКИЛОТИ (ЮНИДО)

ЮНИДО 1965 йилда БМТнинг автоном (мустақил) органи сифатида ривожланаётган мамлакатларнинг саноат тараққиёти ва индустрлаштириш суръатини оширишни рағбатлантириш, шунингдек БМТнинг ушбу соҳасидаги бутун фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида ташкил этилган эди. 1975 йилда БМТ Бош Ассамблеяси ЮНИДО Бош конференциясининг ЮНИДОнинг ихтисослаштирилган муассаса сифатидаги Уставини ишлаб чиқиш қўмитасини ташкил этиш тўғрисидаги қарорини қўллаб-қувватлади. 1979 йили ЮНИДОни ихтисослаштирилган муассаса сифатида ўзгартириш бўйича БМТ Конференцияси унинг Уставини қабул қилди ва уни имзолаш учун очиқ деб эълон қилди. Устав кучга кирган 1985 йилдан бошлаб, ЮНИДО БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда 170 дан ортиқ давлат унинг аъзоси ҳисобланади. Ўзбекистон ЮНИДОга 1994 йилда қабул қилинган.

ЮНИДО ривожланаётган мамлакатларни индустрлаштиришга қаратилган саъй-ҳаракатларда асосий бўгин бўлиб, шу мақсадда саноатнинг турли секторларида саноат тадқиқотларини тайёрлаш ва илмий тадқиқот фаолиятини, шунингдек алоҳида мамлакатлар ва уларнинг минтақаларига нисбатан амалга оширади; технологияларни ишлаб чиқиш ва беришни рағбатлантиради; ривожланаётган мамлакатларга техник ёрдам беради; Саноат ва технология маълумотлари банкининг фаолиятини таъминлайди; саноат соҳасида статистика маълумотларини йиғади ва индустрлаштириш жараёнида қўлланадиган тажрибага асосланган тадқиқотларни амалга оширади.

ЮНИДО вазифаси жаҳоннинг ривожланаётган мамлакатларига уларнинг илтимосига биноан саноат ёрда-

ми беришдан иборат. ЮНИДО ривожланишга оид у ёки бу лойиҳани амалга оширишда саноат вакилларини жалб қилиш жараёнида воситачи сифатида иштирок этади. Шундай қилиб, ЮНИДО лойиҳалари муайян даражага қадар ўз-ўзига ёрдам бериш дастуридир; улар сохта ғамхўрликка асосланмаган бўлиб, қарздорликнинг юзага келиши ёхуд у ёки бу режалар ё бўлмаса дастурларни зўрлаб ўтказиш имконияти мустасно этилган. Ёрдам оладиган барча мамлакатлар ЮНИДОнинг тўла ҳуқуқли ва тенг аъзоси бўлиб, Ташкилотни пул билан таъминловчи асосий манбаларга бадал тўлайдилар ва ниҳоят, ўз саноат тараққиётининг йўналиши хусусида ўзлари қарор қабул қиладилар.

Икки йилда бир маротаба чақириладиган Бош конференция ЮНИДОнинг олий раҳбар органи ҳисобланади.

Саноат тараққиёти бўйича кенгаш — Бош конференция томонидан 4 йилга (ярми) ва 2 йилга сайланадиган 53 аъзодан таркиб топади. Кенгаш ўз мажлисларини бир йилда бир марта ўтказди.

Дастур ва бюджет масалалари кўмитаси Бош конференция томонидан икки йил муддатга сайланадиган 27 аъзодан иборат бўлган кўмакчи органлар.

Котибият 4 йил муддатга сайланадиган Бош директор томонидан раҳбарлик қилинадиган маъмурий орган ҳисобланади.

Ташкилот қароргоҳи Венада (Австрия) жойлашган.

49. БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАРНИНГ ОЗИҚ-ОВҚАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТАШКИЛОТИ (ФАО)

ФАО 1945 йилнинг 16 октябрида Квебекда бўлиб ўтган конференцияда ташкил топиб, шу ерда унинг Устави ҳам имзоланган эди. Ҳар йили 16 октябрь Жаҳон озиқ-овқат куни сифатида нишонланади. 170 дан ортиқ давлат ФАО аъзоси ҳисобланади.

ФАО фаолиятининг асосий мақсади ва йўналишлари қуйидагилардан иборат:

— аъзо-давлатларда инсонлар озикланишини яхшилаш ва уларнинг турмуш даражасини юксалтириш;

— қишлоқ хўжалиги, шунингдек ўрмончилик ва балиқчилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, сотиш ва тақсимлашни янада такомиллаштириш;

— қишлоқ аҳолиси турмуш шароитларини яхшилаш.

ФАО ушбу мақсадларни амалга ошириш жараёнида:

а) интеллектуал хизматларни, жумладан, овқатланиш, қишлоқ хўжалиги, ўрмон ва балиқчилик хўжалигига оид фактологик ва статистика маълумотларининг тақдим этилишини таъминлайди, шунингдек уларнинг маҳсулотини ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилинишига баҳо беради ва уларни прогнозлайди;

б) қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқариш, маркетинги, қайта ишлаш ва тақсимотини яхшилашга, табиий ресурсларни сақлашга йўлланган миллий ва халқаро интилишларни қўллаб-қувватлайди, шунингдек аъзо-давлатлар кредит ва товар сиёсатининг ривожланишига кўмаклашади.

в) манфаатдор томонларнинг илтимосига биноан кўрсатиб ўтилган соҳаларнинг исталган бири бўйича техник ёрдам кўрсатади;

г) қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадлари учун мамлакатларга инвестициялар жалб қилишда кўмаклашади.

ФАОнинг олий раҳбар органи — барча аъзо-давлатларни таркибига олган Бош конференция ҳар икки йилда бир мартаба сиёсатни белгилаш, бюджетини ва фаолият дастурини тасдиқлаш учун йиғилади. Конференция томонидан сайланадиган Кенгаш таркибига 49 аъзо-давлат кирган бўлиб, у Конференция сессиялари орасидаги даврда ФАОнинг раҳбар органи сифатида фаолият кўрсатади. Бош директор Конференция томонидан 6 йил муддатга сайланади. У Конференция ҳамда Кенгаш назорати остида ҳаракат қилади ва 7 та департаментга бўлинган Котибият раҳбари ҳисоб-

ланади. Бундан ташқари, ФАО Африкада, Осиё — Тинч океан минтақасида, Европада, Лотин Америкасида, Яқин Шарқда минтақавий бўлимларига ва Шимолий Америкадаги алоқа бюросига эга.

ФАО ўзга ихтисослаштирилган муассасалардан аъзо-давлатларнинг бадаллари, БМТ тараққиёт дастури маблағлари, Жаҳон банки маблағлари, шунингдек аъзо-давлатлар томонидан пул билан таъминланадиган Васийлик фонди ҳисобига фаолият кўрсатиши билан фарқланади.

ФАО қароргоҳи Римда (Италия) жойлашган.

50. АТОМ ЭНЕРГИЯСИ ХАЛҚАРО АГЕНТЛИГИ (МАГАТЭ)

АЭХА (МАГАТЭ) Устави 1956 йилнинг 26 октябрида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг марказий муассасаларида бўлиб ўтган халқаро конференцияда қабул қилиниб, 1957 йилнинг 29 июлида Венада Агентлик барпо этилди. 1957 йилнинг 14 ноябрида Бош Ассамблея Агентлик ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ўртасидаги ўзаро муносабатлар тўғрисидаги битимни тасдиқлади.

АЭХА БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси эмаслигига қарамай, айтилиб вақтда БМТ тизимига тааллуқли бўлиб, махсус битимга эга. Чунончи, битимнинг биринчи моддасига биноан БМТ, Агентлик ўзининг ҳукуматлараро характери ва халқаро мажбуриятларидан келиб чиқиб, ўз Уставига асосланган ҳолда, ушбу битим орқали БМТ билан хизмат алоқасига киришган автоном халқаро ташкилот сифатида иш юритишини тан олади. Битимнинг учинчи моддасига биноан Агентлик ўз фаолияти тўғрисида Бош Ассамблеяга ва зарурат туғилганда БМТ Хавфсизлик Кенгашига йиллик маъруза топширади. Мазкур халқаро ташкилот ваколатига кирган атом энергияси масалаларининг алоҳида аҳамиятини ҳисобга олиб, ана шундай тартиб ўрнатилган. АЭХА шунингдек ўз ваколат доирасига кирган масала-

лар юзасидан БМТнинг Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашига маърузалар тақдим этади.

Ҳозирги вақтда 120 дан ортиқ давлат АЭХАга аъзо бўлиб, шулар қаторидан 1994 йилнинг 15 январида Ўзбекистон ҳам ўрин олган.

АЭХА икки асосий мақсадни кўзлайди:

— бутун дунёда тинчлик, соғлиқ ва фаровонликни қўллаб-қувватлаш учун атом энергиясидан тез ҳамда кенг фойдаланишга интилиш;

— у бераётган ёки унинг илтимосига биноан ёхуд унинг назорати ё кузатуви остида берилаётган ёрдам бирор бир ҳарбий мақсадда фойдаланмаслигини имкони бор қадар таъминлаш, бунинг учун АЭХА кафолатлари тўғрисида битимлар тизими ишлаб чиқилган.

АЭХАнинг асосий вазифалари — бутун дунёда атом энергиясининг тинч мақсадларда тадқиқ этилишига кўмаклашиш, материаллар, хизматлар, ускуналар етказиб беришда воситачилик қилиш, илмий-техник маълумотлар алмашинувини ривожлантириш, олим ва эксперт кадрлар билан алмашинув ва тайёргарликни рағбатлантириш, агентлик кўрсатаётган ёки у орқали ўтаётган ёрдамдан нотўғри фойдаланишга қарши хавфсизлик тизимини барпо этиш, хавфсизлик андозаларини ишлаб чиқишдан иборат.

Дунёда ядро қуролини чеклаш ва қисқартириш, шунингдек ядросиз зоналарни барпо қилишга киришиш имконияти пайдо бўлгандан сўнг АЭХАнинг роли ва аҳамияти сезиларли даражада ўсди. Бунда биринчи навбатда, сўз 1969 йилги ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги Шартнома, 1967 йилги Лотин Америкасида ядро қуролини тақиқлаш тўғрисидаги Шартнома (Тлателолко шартномаси), 1985 йилги Тинч океан Жанубий қисмида ядросиз зона тўғрисидаги шартнома (Раротонг шартномаси) ҳақида бормоқда. Ушбу шартномалар АЭХА зиммасига ядровий чеклаш ва қуролсизланиш билан боғлиқ «кафолатлар тўғрисидаги қоидалар»ни ишлаб чиқиш ва қўллаш масъулиятини юклашни шарт қилиб қўйди. Бугунги кунда АЭХА ка-

фолатлари 900 дан ортиқ ядро қурилмалари ва ядро қуроли маконларига таъсир кучини ўтказди. Бу ядро қуролига эга давлатларнинг ташқарисидаги ядро тизимлари ва материалларининг 95 фоизига тенгдир. Ушбу кафолатлар АЭХАнинг 100 дан ортиқ давлат билан тузган махсус битимлари (170 га яқин) орқали мустаҳкамланган.

АЭХА аҳамияти айниқса Чернобиль фалокати ва тинч АЭСлардаги носозликлар тез-тез рўй бера бошлагандан кейин ошди. АЭХА бошқарувчи орган эмаслигига қарамай, унинг тавсиялари кўп мамлакатларда давлат ички андозаларини ва ҳуқуқий меъёрларини ишлаб чиқишда асос сифатида олинади.

АЭХА радиациядан муҳофаза қилиш бўйича амалиётнинг асосий меъёрларини ишлаб чиқади ва операцияларнинг муайян турлари бўйича, жумладан, радиоактив материалларни хавфсиз ташиш амалиёти қоида ва меъёрларини нашр эттиради, шунингдек, радиация ҳалокати рўй берганда, мисол учун, Чернобиль фалокатидан сўнг бўлгани каби, фавқулодда ёрдам кўрсатишга кўмаклашади. Унинг фаолияти бевосита ядро аварияси ёки радиация аварияси вазиятида ёрдам бериш тўғрисидаги конвенция, ядро фалокати тўғрисида зудлик билан хабардор қилиш тўғрисидаги конвенция каби халқаро шартномаларни ишлаб чиқиш ва уларнинг амал қилиши билан боғлиқдир.

Ядровий фан ва технологияларнинг барча жиҳатлари юзасидан кенг маълумотларни йиғиш ва тарқатиш билан АЭХАнинг Венадаги Ядровий маълумотларнинг халқаро тизими шуғулланади. АЭХА ЮНЕСКО билан биргаликда Триестдаги (Италия) Назарий физика халқаро марказининг фаолиятига раҳбарлик қилади. У ядро физикасини қўллаш бўйича тадқиқотлар ўтказадиган уста лабораторияга эга. ФАО билан биргаликда АЭХА атом энергиясини озиқ-овқат маҳсулотлари ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида қўллаш бўйича тадқиқотлар ўтказса, ЖСТ билан радиациядан тиббиёт ва биология соҳаларида фойдаланиш хусусида тадқиқотлар ўтказди.

АЭХА сиёсати ва дастурларига барча аъзолардан таркиб топган ва ҳар йили йиғилиш ўтказадиган Бош конференция ва конференция сайлайдиган 35 аъзодан иборат Бошқарувчилар кенгаши раҳбарлик қилади.

АЭХА қароргоҳи Вена (Австрия)да жойлашган.

51. ТАРИФЛАР ВА САВДО БЎЙИЧА БОШ БИТИМ — ЖАҲОН САВДО ТАШКИЛОТИ (ТССБ-ЖСТ)

Давлатларнинг мазкур БМТ доирасидан ташқарида, БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаси эмаслигига қарамай, у билан алоқада мавжуд бўлиб, иш олиб борадиган иккинчи ўта муҳим давлатлараро, таърифига кўра универсал (Жаҳон) уюшмасидир. Совет даврида, СССР ТССБ-ЖСТ таркибига кирмаганлиги туфайли, унинг тўғрисидаги маълумотларни оммага етказиш чекланган бўлиб, кенг жамоатчилик жаҳон иқтисодийети учун нақадар муҳим бўлган ушбу ташкилот ҳақида тасаввурга эга эмас эди.

ТССБ-ЖСТ — ҳозирги замонда халқаро савдонинг келишилган қоидаларини белгилаб берадиган ягона кўп томонлама битим. ТССБ-ЖСТ 1948 йилнинг январидан амал қилади. Уни жаҳоннинг 100 та давлати имзолаган бўлиб, яна ўттизтага яқини унинг меъёрларига риоя қилади. Яъни, айтиш мумкинки, ушбу битим амалда жаҳон савдоси ҳажмининг 90%дан ортигини бошқариб туради.

ТССБ-ЖСТнинг асосий мақсади — жаҳон савдосини эркинлаштиришдан ва дунё халқлари ҳамда давлатларининг иқтисодий ўсиши, тараққий этиши ва фаровонлигига кўмаклашиши учун барқарор асос барпо этишдан иборат. ТССБ-ЖСТ қуйидагилар бўйича бош халқаро орган ҳисобланади:

- жаҳон савдосини амалга ошириш меъёрларини ва уларни бузганлик учун жазо чораларини яратиш;
- халқаро бозордаги рақобатчилик йўлида савдо ва ўзга тўсиқларни озайтириш;

— савдога ва умуман халқаро савдо муносабатларига оид низоларни мувофиқлаштириш..

ТССБ-ЖСТ Битим сифатида — халқаро савдо кодексидир.

Ташкилот сифатида эса у савдога оид маълумотлар жамланган, давлатлар ўз савдо масалаларини ҳал этишлари, улар бўйича музокаралар олиб боришлари мумкин бўлган форум ҳисобланади.

ТССБ-ЖСТнинг асосий тамойиллари:

— «энг қулай шароит яратиб берилган миллат» яъни камситишларсиз савдо тамойили;

— мамлакат саноатини муҳофазалаш чоралари ўзгача савдо воситалари ёрдамида эмас, балки асосан божхона тарифлари орқали амалга оширилиши лозим;

— тарифлар кўптомонлама музокаралар йўли билан мунтазам камайтириб борилиши керак.

— савдога оид муаммоларни шартлашаётган томонлар (ТССБ-ЖСТ аъзолари шундай деб аталади) бир-галиқдаги консультация (маслаҳатлашув) йўли билан ҳал қилишлари лозим.

1964 йилда ТССБ-ЖСТ ривожланаётган мамлакатларга экспортни кенгайтириш, экспорт бозори ва сотув услубларига оид масалалар бўйича консультациялар беришда кўмаклашиш мақсадида Халқаро савдо марказини барпо этди. Ҳозирда у ТССБ-ЖСТ нинг БМТдаги қўшма кўмакчи органидир.

Жаҳон савдоси тарихига ТССБ-ЖСТнинг етти музокара «раундлари» кирган. Улардан энг муҳимлари қуйидагилардир: ТССБ-ЖСТ нинг яратилишига олиб келган Женева раунди (1947-48 й.), Кеннеди раунди (1964-67 й.), Токио раунди (1973-79 й.) ва Уругвай раунди (1989-90 й.). Мисол учун, Токио раунди тарифларнинг анча — 33 фоизга қисқаришига сабаб бўлди, шунингдек қатор соҳалар бўйича: субсидиялар ва компенсация чоралари тўғрисида, давлат харидлари тўғрисида, жаҳон савдоси тараққиёти йўлидаги техник тўсиқлар тўғрисида, импортни лицензиялаш муомалалари тўғрисидаги битимларнинг тузилишига олиб келди.

Шартлашаётган томонларнинг сессияси ТССБ-ЖСТнинг олий органидир. Қоидага кўра у йилига бир мартаба йиғилади. ТССБ-ЖСТ қарорлари одатда овоз бериш йўли билан эмас, балки консенсус орқали (бир овоздан розилигига кўра) қабул қилинади. Сессиялар аро даврда кечиктириб бўлмайдиган ва жорий масалалар бўйича Вакиллар кенгаши қарор қабул қилади. Ташкилотнинг ўзга органлари: Савдо ва тараққиёт қўмитаси, Тўлов балансларига нисбатан чекловлар қўмитаси, Газмоллар бўйича қўмита, шунингдек 18 лар маслаҳат қўмитаси. Булардан ташқари, ТССБ-ЖСТ доирасида турли битимлар қабул қилинади (мисол учун Токио раунди, Уругвай раунди).

Музокараларнинг ҳар бир раунди бир неча йиллаб давом этиши туфайли, бундай ҳолларда уларнинг ўз органлари юзага келади.

ТССБ-ЖСТ қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

ХУЛОСА

Мустақил Ўзбекистон ўзининг бошқа мамлакат ва халқаро ташкилотлар билан муносабатларини тобора фаолроқ ривожлантириб бормоқда. Ана шу билан боғлиқ равишда ёш республика учун халқаро ҳуқуқ соҳасида юксак малакали кадрлар тайёрлаш — ўта долзарб масалага айланди. Халқаро ҳуқуқни билиш ва уни ўрганиш, шу билан бирга малакали кадрларга эга бўлиш Ўзбекистонга халқаро муносабатларда ўз манфаатларини юксак савияда ҳимоялаш, шунингдек турли халқаро ташкилотларда ишлаш учун ўз фуқароларини тавсия қилиш имконини берадики, бу давлат обрўсига хизмат қилади.

Халқаро ҳуқуқ XX асрда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан анча илгари силжиди, бироқ тақдир тақозоси билан уни ўрганишга бўлган баъзи интилишларга қарамай, мазкур фанга Ўзбекистонда жой топилмади. Бироқ эндиликда буларнинг бари ўтмишда қолиб, бугунги кунда, мустақиллик эълон қилинганидан бошлаб республиканинг олий ва ўрта махсус ўқув юртларида халқаро ҳуқуқни ўрганиш бўйича янги курслар тобора фаолроқ жорий этилмоқда. Юридик институт (Тошкент), Давлат иқтисодиёти университети (Тошкент), Давлат шарқшунослик институти (Тошкент) каби олий ўқув юртлари ана шундай курслар ташкил этилган дастлабки олий ўқув юртлари бўлди. 1992 йилда Президентимиз фармони билан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети таъсис этилганидан сўнг, тобора фаолроқ ва собитқадамлик билан «яқин» ва «олис» хорижлик мутахассисларни таклиф қилган ҳолда халқаро

хуқуқ бўйича маърузалар курслари ўқиладиган бошлади. Му-
стақиллик даври мобайнида қатор монографиялар нашр
этилиб, халқаро хуқуқ масалаларига оид халқаро анжу-
манлар ўтказилди, диссертациялар муваффақиятли
химояланиб, тадқиқот ишлари жадал давом этмоқ-
да. Президент Фармонида мувофиқ барпо этилган ис-
теъдодли ёшларнинг «Умид» жамғармаси 160 нафар
илк «қалдирғоч»ларини АҚШ, Япония, Германия, Буюк
Британия ва бошқа давлатларнинг нуфузли ўқув юрт-
ларига йўллади.

Юқорида айтилганларнинг бари ҳам профессионал-
лар, ҳам давлат фуқаролари учун ўзларининг асосий
хуқуқ ва эркинликларидан хабардор бўлиш маъносидан
зарур.

Кўпгина мамлакатларда халқаро хуқуқ асослари
мактабларда ўрганилади. Бизда ҳам бунинг вақти етиб
келганга ўхшайди. Совет даврида иккинчи даражали
фан сифатида қаралган халқаро хуқуқ курси ҳозирга
келиб республика олий ўқув юртларида асосий фан-
лардан бирига айланди.

Буларнинг бари яна шунинг учун ҳам қувончлики,
республика ўз фаол ҳаракати билан халқаро хуқуқни
тарғиб этмоқда, шу билан халқаро хуқуқий билимлар-
ни рағбатлантириш, ўрганиш ва ёйиш ишига баҳоли
қудрат улуш қўшиб, бу ҳол БМТ халқаро хуқуқининг ўн
йиллиги дастурига (1991-1999 й.) ҳисса бўлиб қўшил-
моқда.

БМТ Бош Ассамблеяси 1989 йилнинг 17 ноябрида-
ги 60-умумий кенгашида 44/23-сон резолюцияни қабул
қилиб, унда:

1. 1990-1999 йиллар орасидаги даврни Халқаро
хуқуқ ўн йиллиги деб эълон қилди.

2. Ўн йилликнинг асосий мақсадлари қуйидагилар-
дан иборат бўлиши керак деб ҳисобланди:

а) халқаро хуқуқ тамойилларини қабул қилиш ва
ҳурмат қилишга кўмаклашиш;

б) давлатлар орасидаги ихтилофларни тинч йўл
билан ҳал этиш восита ва усуллариغا, жумладан Халқа-

ро Судга мурожаат қилиш ва унга тўлиқ ҳурматли муносабатда бўлишга кўмаклашиш;

в) халқаро ҳуқуқ ва уни кодлаштиришнинг тараққиётини рағбатлантириш;

г) халқаро ҳуқуқни ўргатиш, ўрганиш, ёйиш ва кенгрок тан олинишини рағбатлантириш.

Мазкур ўқув қўлланмаси — халқаро ҳуқуққа оид асосий тушунчалар ва институтларни давлатимизнинг халқаро муносабатлардаги иштирокини ҳисобга олган ҳолда қисқа ва содда шаклда баён этишга бўлган илк уринишлардан биридир.

Кейинчалик халқаро ҳуқуқнинг асосий институтларига тааллуқли маълумотларни тўлдириб, кенгрок қилиб баён этиш кўзда тутилган.

Муаллифлар китобхонларга халқаро ҳуқуқни ўрганишида муваффақиятлар тилайдилар ва эгаллаган билимлари Ватанимиз равнақи ва гуллаб-яшнаши йўлида хизмат қилишига ишонч билдирадилар.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
1. Халқаро ҳуқуқ	8
2. Халқаро ҳуқуқда суверенитет	10
3. Халқаро ҳуқуқ субъектлари	12
4. Халқаро ҳуқуқ манбалари	14
5. Халқаро ҳуқуқда эътироф этиш	16
6. Халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари	18
7. Халқаро ҳуқуқда ҳуқуқий ворислик	20
8. Худуд ва халқаро ҳуқуқ	23
9. Халқаро шартнома	24
10. Халқаро ташкилотлар ва халқаро ҳуқуқ	27
11. Халқаро ҳуқуқнинг соҳа ва институтлари	29
12. Дипломатия ва консуллик ҳуқуқи	31
13. Халқаро ҳуқуқда масъулият	33
14. Халқаро муносабатларда куч ишлатиш билан таҳдид солиш ёки уни қўллашдан тийилиш	35
15. Давлатлар томонидан халқаро ихтилофларнинг тинч йўл билан ҳал қилиниши	37
16. Ҳар қандай ўзга давлат ваколатига кирадиган ишларга аралашмаслик сиёсати	39
17. Давлатларнинг ўзаро ҳамкорлик қилиш мажбурияти	41
18. Халқларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи	43
19. Давлатларнинг суверен тенглиги	45
20. Давлат томонидан ўз мажбуриятларининг сидқидилдан адо этилиши	48
21. Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш	50
22. Халқаро ҳуқуқда фуқаролик	52
23. Қочоқлар ва халқаро ҳуқуқ	54
24. Чет элликлар ва халқаро ҳуқуқ	56
25. Халқаро ҳуқуқда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлар	59
26. Халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи	61
27. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти. Бош Ассамблея	66
28. Хавфсизлик Кенгаши	74
29. Иқтисодий ва ижтимоий Кенгаш (ЭКОСОС)	77
30. Васийлик Кенгаши	80
31. Халқаро Суд	82
32. Котибият	85
33. БМТ нинг ихтисослаштирилган муассасалари	87
34. Жаҳон метеорология ташкилоти (ЖМТ)	88
35. Жаҳон Соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖСТ)	91
36. Жаҳон ақлий мулк ташкилоти (ЖАМТ)	92

37. Жаҳон почта уюшмаси (ЖПУ)	94
38. Халқаро тараққиёт уюшмаси (ХТУ)	97
39. Халқаро денгиш ташкилоти (ХДТ)	98
40. Фуқаро авиациясининг халқаро ташкилоти (ФАХТ)	99
41. Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ)	101
42. Халқаро молия корпорацияси (ХМК)	102
43. Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (ХТТБ)	104
44. Халқаро валюта фонди (ХВФ)	106
45. Халқаро электр алоқаси уюшмаси (ХЭУ)	109
46. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш халқаро фонди (ҚРХФ)	110
47. Таълим, илм-фан ва маданият масалалари бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (ЮНЕСКО)	113
48. Бирлашган Миллатларнинг саноат тараққиёти бўйича ташкилоти (ЮНИДО)	115
49. Бирлашган Миллатларнинг озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО)	116
50. Атом энергияси халқаро агентлиги (МАГАТЭ)	118
51. Тарифлар ва савдо бўйича бош битим — жаҳон савдо ташкилоти (ТСББ-ЖСТ)	121
Хулоса	124

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ДИПЛОМАТИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

Раис Абдулҳақович Тузмухамедов
Равшан Тўлқинович Ҳақимов

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланмаси

Менежер *Б. С. Муслимов*
Муҳаррир *А. Имомназаров*
Мусахҳиҳ *М. Мирмаҳмудова*
Саҳифаловчи *Ю. Сидоренко*

Бичими 54 × 90 ¹/₁₆. Ҳажми 8,0 б.т. Адади 5000 нусха.
Буюртма № К-6605

Тошкент полиграфия комбинати ижара корхонасида чоп этилди.
Тошкент, Навоий, 30.

